

Р. МЛИНОВЕЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

В СВІТЛІ ФАКТІВ

I

В ДЗЕРКАЛІ „ІСТОРІЇ”

I

(на правах рукопису)

Видання друге, доповнене
в 3 книгах.

1959

Р. МЛИНОВЕЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

В СВІТЛІ ФАКТІВ
і
В ДЗЕРКАЛІ „ІСТОРІЙ”

(на правах рукопису)
Видання друге, доповнене
в 2 книгах.

1959

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА .

Портрет переходується в Гріпсгольмській галерії в
Штокгольмі під ч. 497.

КОПІЯ
З ФРЕСКИ НА СТІНІ
ОДНОЇ З ЦЕРКОВ КИ-
ЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ
ЛАВРИ.

КОПІЯ
ЗІ СТАРОВИННОГО
ПОРТРЕТА. ЩО НАЛЕ-
ЖАВ
БУТОВИЧАМ.

*
*
*
*
*
*
*

КОПІЯ З ПОРТРЕТА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ НА СТІНІ ВІВТАРЯ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ.

ВСІ ПОДАНІ КОПІЇ ЗВЕРІГАЛИСЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МУЗЕЮ
В. ТАРНОВСЬКОГО, В ЧЕРНИГОВІ.

КНИГА ПЕРША :

Г Е Т Ь М А Н   М А З Е П А
В С В І Т Л І Ф А К Т І В І Д О К У М Е Н Т І В .

*

КНИГА ДРУГА :

Г Е Т Ь М А Н   М А З Е П А
В Д З Е Р К А Л І " І С Т О Р І Й " .

***
*

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that this is crucial for ensuring transparency and accountability in the organization's operations.

2. The second part of the document outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. It highlights the need for consistent and reliable data collection processes to support informed decision-making.

3. The third part of the document focuses on the implementation of data-driven strategies. It provides detailed guidance on how to integrate data analysis into the organization's overall business plan and operational processes.

ПЕРЕДМОВА ДО I-ГО ВИДАННЯ.

У зв'язку з наближенням 250 роковин смерти одного з найкращих синів Матері-України, визначного патріота, державного мужа, політика і мецената нашої культури - гетьмана Івана Мазепи, хотів би автор гідно вшанувати його пам'ять, та невідрадно обставини й ряд незалежних від нього причин, змусили обмежитися до цієї скромної книжки.

Пересічному читачеві, який бачив де-які люксові видання наших еміграційних видавництв може здатися чудним, як сам факт появи цієї книжки на цикльостилі так і попереднє наше твердження, але коли б той пересічний читач простудіював уважно ті видання та задумався над їх характером - стало б йому з певністю все сказане більш зрозумілим і узаasadненим.

Як виданий в 1948 році збірник за ред. Б. Крупницького ("В 300-ліття Хмельниччини") так і книжка проф. О. Оглобліна "Українсько-московська угода 1654 року"*, дають, на жаль, вистарчаючі підстави побоюватися, що і цей сумний ювілей, наша "організована більшість", за участю сучасних "Біллінгів", вшанує виданнями, які доведеться уважати скорше за "поцілунок Юди", аніж за спробу покласти перший камінь під нерукотворний пам'ятник Великому Гетьманові.

Власне сумний моральний стан, про який свідчить поява не самих лише згаданих шойно публікацій, змушує автора обмежитися до цикльостигевого видання, враховуючи, що власне нині не так важливим є дати в руки нечисленних бібліотекофілів люксове видання, яке можна з приємністю поставити на полиці, як уможливити тому читачу, що читає книжки (не завжди

---

* У першій публікації такі розвідки, як В. Гришка та того ж О. Оглобліна служити можуть хіба обмеженню значіння і звуженню обсягу національної революції очоленої Хмельницьким в нашій свідомості, а друге - це забарвлена в охоронну "національну" барву луна московсько-пропагандового вереску з нагоди "возсоедіненія".

будучи збирачем книжок) і цікавиться нашим минулим, пізнання не спотвореної московською пропагандою і наукою діяльності Великого Гетьмана.

Осягнути поставлену вгорі мету і висловити вільно свої думки може автор, (на жаль)у заістнувавших по другій світовій війні умовинах (оскільки не має власних матеріяльних засобів і не вважає можливим викривлювати правду в угоду "видавцям") лише видаючи працю на цикльостилі.

Далеко від рідної землі, а також від архівів, що в них зберігаються потрібні матеріяли, з окрема ж у тих виняткових обставинах, в яких доводиться працювати авторові цієї книжки - не могло бути мови про написання справді наукової монографії та ще й такої, яка б не була тільки цілком безкритичною компіляцією з уже існуючих на цю тему праць. Виступити ж з "імітацією" такої наукової монографії використовуючи широко, як де-хто це робить, "Малоросійський гербовник", (без подавання джерела!) та відписані з других рук цитати - автор не міг собі дозволити....

Тимчасом ряд питань, повязаних з особою Великого Гетьмана, що їх "наші" й не наші історики розв'язували цілковито неправильно, зі шкодою не лише для українського народу, але й для науки, вимагав настирливо їх висвітлення. Однак розгляд таких окремих фрагментів не може задовольнити нашого пересічного читача. Сумний досвід довів автора до переконання, що навіть "старокраєві" наші визначніші діячі (яким доводилося здобувати освіту в школах держав заінтересованих у похованню українського народу) найчастійше не знають гаразд нашого минулого. Тому вони, не розуміючи величезного політичного значіння історії, як чинника, що впливає на формування сучасного і майбутнього, ставляться до найбільш неправильного і шкідливого насвітлення подій і постатей цілком байдуже.

Згадане зробило конечним дати одночасно загальний популярно-науковий нарис про особу й діяльність гетьмана Івана Мазепи і те-у можливо найбільш приступній для широких кол формі.

Не бажаючи наслідувати "імітаторів" наукових праць, автор цієї книжки не подає "джерел" та не наводить "використаних праць". Для нефахівця - одне й друге є зайве, фахівець знатиме й так, які джерела й літературу автор використав.

На остаток - кілька слів про долучені фотокопії.

Їх не трактував автор як "ілюстрації", а рівнож не мав наміру ними "зробити вражіння" - вони були конечні в заістнувавших умовах.

Справа в тому, що московські приплентачі, які "Україну правили", виховуючи "спеців" для поборювання націоналізму

вивчили їх також без найменших скрупулів, коли їм є в тому потреба, фальшувати все: факти, тексти, документи, малюнки і т. д. Вивчені були того вже всі співтворці т. зв. "ренесансу 20-х років", які не раз з винятковим цинізмом до того призначалися. Так напр. коли в 1930 році появився основно зфальшований проф. О. Поповим "Малий Кобзар", то було з нагоди появи того фальсифікату в кн. I-II "Літературного Архіву" написано дослівно: "Здебільшого поезії "скорочено" та змінено подекуди окремі слова (як "Бог") та інші... такі операції над текстом де-яких Шевченкових поезій слід уважати за можливі і потрібні. З цим завданням упорядчик (О. Попов) упорався добре".

Коментарі зайві.

Більшість наших "шановних науковців", "літературознавців" і "публіцистів" советського хову, не забули тої "науки" і, працюючи серед нас, стало з таким "завданням упоруються добре"! З фальсифікатами, пофальшованими цитатами, текстами і фактами ми нині зустрічаємося на кожному кроці! Згадати хоча б зфальшоване основно авґсбургське видання "Сина України", зфальшовані тексти поезій Сосюри (книжка Гришка), зфальшований текст "Вальдшнепів" Хвильового і його статей (вид. Багряного), а нарешті фальсифікати Ю. Шереха ("Думки проти течії") і "наукові" видання такі, як "Енциклопедія Українознавства" (пофальшовані навіть передруковані без подання джерела статті з "Загальної Енциклопедії"), "Статут" т. зв. "Кирило-Методієвського Брацтва" (вид. 1947 р. "Укр. Музею-Архіву" при "У.В.А.Н."), зфальшований текст листів С. Петлюри (С. Петлюра "Статті, листи, документи" видання У.В.А.Н. 1956 р.) та багато іншого.

Все згадане викликає у вдумливого читача узасаднене недовіря до автентичности кожного тексту, кожного документу, що його наводить автор, особливо в тому випадкові, коли читач про існування документу, книжки чи того факту не чув. Саме тому довелось тут, відфотографувавши де-які уривки чи сторінки з невідомих нашому загалу праць і малюнків, долучити ті фотокопії до книжки.

Усе наведене разом визначило характер цієї книжки та її зовнішній вигляд. Чи вона скоро появиться видана так, як би хотів її видати автор - це залежить від багатьох причин, а в тому й від оцінки її читачем.

Автор буде щасливим, коли ця праця бодай у малій мірі спричиниться до усунення брудних вигадок, якими спотворили в нашій свідомості москвини нашу уяву про Великого Гетьмана і його трагічну добу.

У інших щасливіших народів учені мусять не раз працюва-

ти над "відбронзовуванням" минулого з метою висвітлення правди - ми, тимчасом, мусимо дбати ще про "відчищення" його від наліпленого ворогами болота!

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.

Перше видання, видруковане дуже малим тиражем (250 примірників) поволі розійшлося і виникла потреба його поновити. За той час понадходили авторові де-які спізнені відписи матеріалів, що їх хотів мати, друкуючи перше видання, а також де-які тексти шведських авторів і т. п. В зв'язку з цим нове видання довелося де-що поширити, не одно твердження вже можна було підперти текстом й цитатами і при цій нагоді виправити кілька дрібних помилок та зробити незначні зміни.

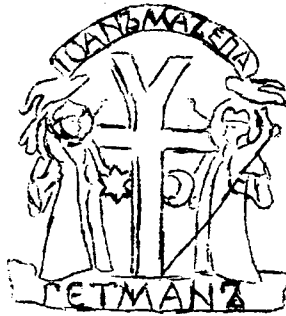
Все сказане змусило розділити нове видання на дві книжки. Додано портрети гетьмана Мазепи і малюки.

Випускаючи в світ цю працю уважаємо своїм приемним обов'язком скласти щире подяку проф. Ю. Пичу, д-ру Богдану Кушнірові та А. Гораківі, які відшукали потрібні видання й уможливили авторові використання книжок, які важко дістати, а також д-ру В. Луціву, який поділився де-якими відписами з праць опублікованих іншими авторами, що він їх зробив, підготовлюючи свою працю, яка певно скоро вийде.

Одночасно складаю подяку воім, хто допоміг у виданню цієї книжки, хоч би допомігши розпродати попереднє видання.

автор.

Г Е Т Ъ М А Н   М А З Е П А
В С В І Т Л І Ф А К Т І В   І   Д О К У М Е Н Т І В .

"Ясне Вельможний Мосці Поне Іоанне
Предостойний Гетмане, Богом дарований.
.....
Успівай і державствуй в премногіє літа,
За труди насладишся небесного світа".

* . *
*

"Дом Мазепов іздревле Діва возлюбила
Небесними знаменми зіло прославила,
Звіздою от своєя Глави украшаєт
Луною к творенню діл добрих орошаєт
Іоанна при Кресті приял в місто Сина
Любит і возлюбит тя, як свого Єдина,
Возносит Діва Мати, твою везді славу,
Вінцем нетлінним в Небі увінчаєт Главу".

("Зерцало от писанія Божественного"
Чернигів, 1705 р.).

I: БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПОХОДЖЕННЯ, КНАЦЬКІ Й МОЛОДЕЧІ РОКИ МАЙБУТНЬОГО ГЕТЬМАНА.

Відомості про кнацькі й молодечі роки майбутнього гетьмана Івана Мазепи не лише дуже скупі, але надто часто суперечні й не завжди вірогідні. Навіть року його народження усталити з цілковитою певністю не можливо!

З огляду на сказане і на характер цього нарису, ми не будемо подавати тих біографічних відомостей, які є більше чи менше сумнівні або лише не цілком певні, обмежувчися до того, що жодних сумнівів не викликає. Зрештою, всі ті сумнівні біографічні відомості, безперечно дуже цікаві й не позбавлені ваги для історика, не мають рішачого значіння для оцінки діяльності гетьмана, більше того: часто мають на меті внести плутанину, або бодай кинути тінь на цю велику постать.

Безсумнівним фактом є, що Гетьман Іван Мазепа походив зі старої української шляхецької родини з Білоцерківщини[†] що була віддавна відома своїм патріотизмом. Не виключено, що далекі предки гетьмана, як то припускає де-хто, були князівського походження, або були пов'язані родинними зв'язками з нашими старими князівськими родами. Натомість цілком певним є, що члени родини Мазеп-Колединських (чи - Колодинських) ще перед українською національною революцією, що її підняв і очолив Хмельницький, брали активну участь у козацьких повстаннях (одного, напр., з родини Мазеп поляки засудили на кару смерті за участь у повстанню Наливайка). Предки гетьмана Мазепи не лише також брали активну участь в українсько-польській війні під проводом гетьмана Богдана, але й брали участь пізніше в драматичній обороні української державності від московських "сокзників" під проводом гетьмана Виговського. Жінки з цієї родини відзначалися рівнож великим патріотизмом і релігійністю та своєю діяльністю увіковічили свої імена в історії української православної церкви. Мати й сестра майбутнього гетьмана відомі не тільки своїми дарами церквам та монастирям, не лише будовою одної з українських православних церков (мати гетьмана - Марина, яка належала до луцького православного братства, побудувала в Києві муровану церкву Флорово-Вознесенського монастиря), але й вславилися побожним життям, яке завершилося прийняттям чернецтва.

[†]У родинному селі - Мазепинцях (12 кільом. від Білої Церкви колись стояв на Мазепиній горі - замок.

Як мати, (яка дістала гідність ігумені) так і сестра гетьмана, виявляли, як черниці, велику діяльність та відданість українській православній церкві. Вже той факт, що сестра гетьмана, ще перед вступленням до монастиря коли її чоловік прийняв католицизм - відповіла на цей його вчинок розводом, вказує, що в родині майбутнього гетьмана панував не лише український дух; але й велике привязання до своєї релігії. Це й не дивно, коли ми приймемо під увагу, що ця шляхецька родина з давен була тісно повязана з козацтвом і не один із предків гетьмана Мазепи боровся під січовими прапорами.

В такій родині народився (між 1629-1632) малий Івась, якому доля судила стати гетьманом України. Майбутній гетьман, що був надзвичайно здібною й розумною дитиною, здобув добре виховання ще вдома, а потім винятково добру освіту.

Освіту здобув Іван Мазепа у створеній свого часу заходами Петра Могили Брацькій Колегії, відомій за пізніших часів під назвою Києво-Могилянської Академії. Де-які хроніки твердять, що по закінченню Колегії він студіював філософію у Варшаві. Продовжувати студії у Варшаві (чи як де-хто з дослідників думає - на Заході) було тим легшим, що за тих часів в Києво-Могилянському Колегіумі викладовою мовою була мова латинська. Батьки бачили його розум і здібности та дипломатичний хист і певно тому подбали про те, щоб він набрався більшої світської оглади, досвіду і придивився до дипломатично-політичної діяльності при дворі польського короля.

Здібний, освічений і вихований юнак стає джурою ("пажем")* польського короля, а потім добивається того, що король висилає його в 1656 році разом з Марціном Концьким до Голляндії для студіювання артилерії.

Підчас своєї подорожі Іван Мазепа побував у Голляндії, Німеччині, Франції та Італії, пізнаючи культуру й звичаї тих країн, а в додаток до чудового знання мов латинської й польської опанував там ще мови німецьку, французьку та італійську. Іван Мазепа протягом тих кількох років науки на Заході прочитав багато користних праць, зокрема захоплювався писаннями Макіявелі.

І 1659 році повернувся І. Мазепа до Польщі.

Він був високо-обдарованою (писав вірші, грав на кобзі, знався на мистецтві) сильною індивідуальністю, був європейцем у найкращому розумінні цього слова, освіченим, вихованим і лицарським. Пізніше, коли вже І. Мазепа був гетьманом

---

*за середньовіччя це відповідало джурі, лише той джура мусів бути шляхецького роду, але за часів Мазепи - це вже було одне з молодших станович при королівському дворі.

Його відвідав француз Жан Балюз, що знав його ще за тих часів, коли Іван Мазепа був при дворі польського короля, і в власне він занотував у своїх записках, що за часів своєї молодости був гетьман "гарним і струнким князем" і він же підкреслював його знання чужих мов. Особливо добре володів Мазепа, як ми вже казали, мовою латинською та любив оздоблювати й ілюструвати свою мову добірними латинськими цитатами й висловами.

Від 1659 року був Іван Мазепа при польському королі.

Літом 1663 року він супроводив польського короля в його поїзді на українські землі, що тоді належали до Польщі. В околицях Білої Церкви покидає Іван Мазепа польського короля і за його згодою лишається при хворому батькові.* По смерті батька затверджує польський король Івана Мазепу на становищі підчашого, на якому він лишається де-який час.

Року 1669 вступає Іван Мазепа на службу до українського гетьмана "козака з діда-прадіда" - Петра Дорошенка.

Таким чином перебування на королівській службі сприяло закінченню й вивершенню освіти майбутнього гетьмана (перебування в Західній Європі й наука в Голандії), набуттю двірської оглади й знання світа, а також познайомило його з політикою (різноманітні доручення короля, який не раз через Мазепу провадив переговори з козаками й правобережними гетьманами).

Ряд пізніших хроністів та істориків пов'язує з перебуванням при дворі короля різні любовні інтриги, спираючися на записки вороже настроєного до Мазепи одного з польських королівських дворян - Яна Пасека. Той факт, що фантастично-неймовірна пригода любовна описана була Яном Пасеком в своїх спогадах значно пізніше, а набула популярности більше, ніж пів віка по написанню спогадів, завдяки творам Вольтера, Гюго, а потім - Байрона, може бути доказом того, що ті вигадки не стояли в жодному безпосередньому зв'язку з перебуванням в князьких роках Івана Мазепи при королівському дворі.

Можна скорше припускати, що власне період, між 1663 роком і роком 1669, період, коли жив молодий, освічений і вродливий князь у свому маєтку на Україні міг бути багатий у любовні пригоди, але й це припущення поки що лишається тільки припущенням. Докладніше відоме нам пізніше життя гетьмана не дає підстав для того, щоб йняти віру тим історіям, а натомість вивчення ряду спроб пізніших "істо-

---

*Батько гетьмана, як і гетьман Хмельницький, мав два імена (Степан-Адам). Цей звичай давати по кілька імен був поширений серед української шляхти.

риків" і письменників обтяжити, не журячися відсутністю доказів, гетьмана відповідальністю за найрізноманітніші злочини, спроб, диктованих їх злою волею і несумлінністю, змушує нас поставитися до тих всіх "сторій" з найбільшим критицизмом. Всі вони не дають нічого для висвітлення постаті Мазепи, як гетьмана і українського патріота, а тому ми спокійно можемо залишити їх без розгляду, відмітивши хіба, що власне ті романтичні історії, зокрема образ голого кнака привязаного до спини коня, що жене степами, втікаючи від зграї вовків, забезпечив гетьманові Мазепі широку популярність серед письменників, малярів, композитові і навіть парижської вулиці. Західня Європа, що ще й нині майже нічого не знає про Україну (а те, що знала за його часів - давно забула), знає про існування "козацького гетьмана Мазепи" тільки завдяки тим неймовірним історіям.

II. НА СЛУЖБІ В ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ.

Заслуговує на увагу те, що Іван Мазепа вступив на службу до гетьмана Дорошенка не в хвилину його найбільших успіхів, тільки тоді, коли становище гетьмана вже де-що захиталося. Це дозволяє припускати, що керувався Іван Мазепа не егоїстичним бажанням здобути собі становище, лише мав намір прислужитися рідній землі, підтримуючи того, хто боровся за її визволення.

Гетьман Дорошенко розгорнув широку дипломатичну акцію і намагався втягнути в боротьбу і використати для визволення України протилежні інтереси тогочасних держав. Майже всі великі держави тих часів виявляли не аби-яке зацікавлення Україною та хотіли мати її гетьмана своїм союзником.

Іван Мазепа починає свою службу як сотник одної з сердюцьких сотень, але незабаром займає становище генерального осавула, а потім генерального писаря. Гетьман Дорошенко послав Івана Мазепу в ролі свого посла вести переговори з Самойловичем, а потім з Кримським ханом.

Саме за тих неспокійних часів одружився Іван Мазепа з вдовою полковницею Фридрикевич, що була донькою білоцерківського полковника Полівця.

Чи справді Іван Мазепа перед своєю подорожжю до Криму в характері посла гетьмана Дорошенка хотів відійти і для того просив у нього відпустки додому - не знати, але під час подорожі до Криму його перейняли запорожці і забрали на

Січ, звідки Самойлович забрав Мазепу за допомогою пресії з боку москвинів.

По розмовах з Самойловичем, треба думати, Іван Мазепа згодився прийняти у нього службу. Самойлович вислав Івана Мазепу до Москви.

Щоб зрозуміти поступовання Івана Мазепи, слід підкреслити, що становище гетьмана Д. Дорошенка, завдяки спритній політиці московській, хитанням ласого на "дарунки" Сірка і винятково несприятливим міжнародним обставинам, стало в ту пору майже цілком безнадійне. Усю безнадійність свого становища розумів і сам гетьман Дорошенко, мусив усе це добре знати й І. Мазепа.

У Москві зумів зеднати собі Мазепа московських бояр, які керували політикою московською в Україні, і вони його стали намовляти прийняти службу у Самойловича, що був тоді лівобережним гетьманом.

Самойлович безперечно вів шкідливу політику для України, бо був ставлеником Москви і спирався головно на московську підтримку. Звичайно, і він хотів зберегти деякі автономні права й привілеї, хоча б тому, що лише в тому випадкові міг мати якесь значіння, але про жодну самостійну українську політику він і не думав.

Іван Мазепа на службі у Самойловича міг добре пізнати методи московської політики, мало того, мусив він побачити усю глибину морального упадку козацької старшини з гетьманського оточення, яку потрапила Московщина цілковито розклати й здеморалізувати.

Власне при дворі Самойловича мусив Іван Мазепа прийти до переконання, що смішно й думати про боротьбу за визволення України з такими помішниками. Або треба було спиратися на народні маси і з тих низів висувати нові особистості, або треба було зайнятися повільною реорганізацією і зміцненням моралі старшинської верстви. Усю важкість першого шляху мусив розуміти І. Мазепа краще за будь-кого іншого. Власне, завдяки своїй освіті, він розумів, що без активної участі освічених одиниць, таких, як Немиричи, Кричевські, Мрозовицькі та інші - всяка спроба збройної боротьби кінчиться поразкою. Отже, поки-що не лишалося нічого іншого, як служити "гетьману-поповичу", що був забавкою в руках московських, а про реорганізацію старшинської верстви лише мріяти.

При Самойловичі Іван Мазепа, як один із генеральної старшини, стояв близько до різних справ і рівнож виконував спеціальні доручення гетьмана Самойловича.

У 1682 році займає Іван Мазепа становище генерального осавула, яке займає протягом шести років.

В році 1686 підписує Московщина союзну умову з Польщею, приступаючи до протигурецької коаліції.

Гетьман Самойлович був дуже невдоволений цим кроком Московщини, а навіть перед підписанням союзу намагався вплинути на москвинів, відраджуючи його. Наслідком цього союзу був спільний невдалий похід московського й українського війська весною 1687 р. на Крим. До невдачі походу спричинилася також степова пожежа.

Цю обставину використав тодішній керівник московської закордонної політики фаворит царівни Софії - Голіцин, який був головним комендантом тих військ і шукав на кого зіпхнути відповідальність за свій неуспіх. Він спонукав українську старшину до підписання доносу на Самойловича, якого оскаржувано в тому, що наче б то він був у контакті з татарами і підпалив траву в степу.

Мазепа участі в цій, скерованій проти Самойловича, акції не брав.

Донос, у порозумінню з Голіциним підписав першим полковник Дунін-Борковський, людина надзвичайно багата і ласа до грошей*, а крім нього старшини Солонина, Вуехович, Кочубей** Райч, Лизогуб і Прокопович. Донос відіслав Голіцин до Москви, а по одержанні ним бажаної відповіді, Голіцин оточив військом московським шатро гетьмана. Потім генеральна старшина мала організувати проти Самойловича "демонстрацію обурених військових" і заарештувати Самойловича. Самойловича разом із старшим сином запроторено на Сибір, а молодшого сина за спротив підчас арешту, закатували москвини в Севську.

---

*У Чернигові старі люди розповідають перекази про полк. Дунін-Борковського, який мав запродати свою душу чортові і по своїй смерті разом із своїми товаришами гулянок бешкетував і страхав мешканців міста. Нарешті, під час одної такої появи його з гуртом інших упирів - рушив проти нього хресний хід на чолі з архиєреєм, який перестрів усю кумпанію на Красному мості (через річку Стрижень). Молитви і знак хреста зробили своє. Дунін-Борковський з товариством, кіньми і каретою провалилися і зникли. Після цього хресний хід рушив до домовини. Відкривши тіло побачили, що воно багряно-червоне і лежить лицем до долу. Вбили тоді в нього осикового кола і закопали. З того часу він більше не з'являвся. Подія ця була вимальована на стіні у церкві. Така згадка лишилася про полк. Дуніна-Борковського.

** Кочубей і раніше на доручення севського воеводи Неплюєва - стежив за гетьманом Іваном Самойловичем.

Московські історики, наші москвофіли й просто підлабузники намагаються з метою кинути тінь на постать великого гетьмана приписати йому участь у складанню того доносу, а то й інспіровання його (Борщак), але, як слушно вказував автор відомої монографії - Уманець, не лише не може бути й мови про участь І. Мазепи в цій брудній справі, але й взагалі аналіза редакції тексту доносу дозволяє твердити, що того доноса уклали самі москвини.

III. ВНІТРІШНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ НА ПЕРЕДОДНІ І НА ПОЧАТКУ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ.

За винятково несприятливих обставин дісталася Іванові Мазепі гетьманська булава! Майже всі кращі співробітники гетьмана Богдана Хмельницького або загинули від рук, якими керувала Москва, або були москвинами закатовані чи заслані на Сибір. Так скінчили подковники Немирич, Нечай, Гуляницький, Д. Виговський, Жданович, В. Золотаренко, Я. Сомко і багато, багато інших.

У всіх в пам'яті зберігався спогад про долю героїчних оборонців Конотопа і про безуспішність українських перемог часів Виговського і Дорошенка.

Українська старшина, а краще сказати - та її частина, що пішла "для лакомства нещасного" на співпрацю з ворогом і тому займала становища та багатіла, бачила наочно, що ті, які дбали про добро українського народу, згинули марно і безславно, а лише ті, що підлабузнювались, що думали тільки про себе і "за шмат гнилої ковбаси" готові були продати дві матері і батька на додачу - ті жили в розкошах і в гонорах!

Свідомість того стану річей утворювала атмосферу, в якій чудово могли діяти московські воеводи, але в якій і думати не можна було про активну боротьбу за визволення України!

Московщина свідомо й пляново штовхала старшину на шлях особистого збагачування і захочувала до ступеневого запровадження кріпацьких відносин. Сама Московщина була деспотичною державою, в якій панувало кріпацтво, і вже тому вона воліла, "щоб не було спокуси" московським "хлопам" добиватися до встановлення таких же відносин в Україні.

До того ж московські політики чудово розуміли, що ефективний спротив московській загарбницькій політиці може ставити українська старшина, лише спираючися на власний

нарід, на військо козацьке і на Запоріжжя. "Даруючи" ласкаво українській старшині українські ж землі та ще й заселені вільними людьми, московини тим самим зручно вибивали ґрунт з під ніг української старшини і та ставала цілком залежною від підтримки й ласки московського уряду. Замість боротися за національно-політичні "привілеї і вольности", як щось належне, мусіла та старшина, позбавлена підтримки свого народу, ізольована і зненавиджена, звернути тих "привілеїв", але вже, як ласки у чужої влади.

Таке становище потрапила утворити Московщина в Україні вже за Дорошенка, а гетьманування Самоїловича вкрай здеморалізувало ту старшину, яка коло нього гуртувалася.

Іван Мазепа був свідомий трагедії, яку переживав покинутий і осамітнений гетьман Дорошенко, людина безперечно ідейна і здатна на самозречення, що випробувала всі можливі способи звільнення України, що намагалася втягнути в державне будівництво не лише старшину, але й народні маси, що частіше за всіх інших скликала козаці ради, що дослуховувалася до голосу освічених верств і широкі прагнула опертися на власний нарід і для нього все ставила на карту - а проте залишилася сама, покинута, зацькована. У хвилину відчаю, як оповідали про Дорошенка, він думав сісти на бочку з порохом і, запаливши її, так трагічно закінчити свої змагання!

Пізніше Мазепа за свого урядування під проводом Самоїловича міг добре придивитися до генеральної старшини, міг пізнати її егоїзм, продажність, інтриганство та моральний занепад.

А разом з тим І. Мазепа чудово розумів, що повторення зриву Хмельницького, цим разом проти Московщини, було засуджене на неуспіх без активної участі і організаторської праці освічених (старшинських) верств і церкви.

Майбутній гетьман розумів, що за таких обставин найменше необережне посунення гетьмана могло довести тільки до його особистого упадку.

Сказане визначило політику Мазепи вже від першої хвилини його обрання і тому не можемо погодитися з закидом, який зробив Мазепі І. Крип'якевич, пишучи: "Мазепа не вмів, чи не хотів здобувати собі широкого послуху і популярності в масах, а це остаточно помстилося" ("Велика історія України", стор. 513).

Не може бути й мови ані про брак "уміння", ані про брак "доброї волі", тільки про повну, цілковиту неможливість щось зробити в тих невимовно важких обставинах. Але вертаймося до справи обрання нового гетьмана після усунення Самоїловича.

IV. ОБРАННЯ І. МАЗЕПИ І ПЕРШІ КРОКИ .

Голіцин дав до зрозуміння, що він годиться, щоб кандидував на гетьмана, як Дунін-Борковський, так і Мазепа. На скликаній 25 липня 1687 року недалеко річки Коломаку військової раді, на яку було допущено не більше 2000 козаків, військо обрало величезною більшістю голосів на гетьмана І. Мазепу. Цей вибір треба пояснювати величезною перевагою Івана Мазепи над другим кандидатом, перевагою не лише в ділянці освіти, але й розуму, досвіду та патріотизму.

Де-хто з хроністів розповідає про те, що наче б то Голіцин жадав з того, хто буде гетьманом, хабаря і висоті 10.000 карбованців і що наче б то Мазепа такого хабаря погодився дати і виплатив ту суму, позичивши від Дунін-Борковського. Цього оповідання існує дві відмінні редакції, й ні одна з них властиво не заслуговує на довіря, хоча незаперечним є, що Голіцин таку суму одержав від гетьмана Мазепи рік по обранню його на становище гетьмана. Однак тут слід згадати, що від гетьмана Мазепи крім того одержував він різні коштовні "дарунки", як рівно ж одержував їх пізніше й цар московський Петро І.

Козацтво розуміло, що всі ці перевороти й зміни обертаються на шкоду Україні та її народові, і було обурене на старшину за те, що вона йшла на руку москалям, була знаряддям у московських руках, продаючи за особисті користи свою Батьківщину. Були й інші причини (соціального характеру) крайнього невдоволення козацтва на старшину.

Не минуло й тижня від ув'язнення Самойловича, як вже почалися бунти у війську і по полках. Діставалося особливо тим, хто користався ласкою у Самойловича й тішився його приязню. Ці розрухи скерувалися головню проти старшинської верстви та її особливо зненавиджених представників. Розрухи мали кривавий перебіг. Напр., у прилуцькому полку, козаки вкинули свого полковника й свого полкового суддю у вогонь і засипали їх землею, а і в інших полках не ліпше діялося. Оренда, захоплення старшиною козацьких земель, намагання обернути козаків, що не були внесені до реєстру, "у послушенство", несправедливі суди - все це тепер пригадувалося в кривавий спосіб.

Новому гетьманові випала невдячна роля бути особою, з наказу якої ліквідуються бунти і вибухи, здебільшого узаasadненого козацького гніву. Та перед гетьманом не було іншого шляху: він мусів приборкати бунтівників, а щоно тоді міг

обережно взятися за якісь заходи, які б обмежили старшинську сваволю. Та й ці заходи не могли бути радикальними, бо, самозрозуміло, московська влада могла лише підтримувати старшинські забаганки, що деморалізували нарід і вносили розбрат, а не заходи, які могли б зміцнити народній організм. Та й гетьманська влада стала по цьому обранню ще меншою.

Ми знаємо, що кожні нові вибори використовувала Московщина до все нових і нових обмежень суверенних прав України. Використала звичайно Московщина і ці вибори, ініціатором і головною пружиною яких був Голіцин, що мав тут же до диспозиції московську армію. Не дивниця отже, що та "військова рада" підвищила військові ранги всім, хто брав участь у змові проти Самойловича, а в "статті", що підписувалися новим гетьманом, внесено дальші обмеження гетьманської влади, позбавляючи гетьмана права без згоди Московщини призначати чи усувати генеральну старшину, позбавляючи права безпосередніх дипломатичних зносин з чужими державами, а з другого боку заборонено без згоди Москви обирати гетьманів. Резиденцію гетьманську перенесено ближче до московського кордону (до Батурина), де мав стояти "для охорони гетьмана" полк московських стрільців. При гетьмані для наглядання за ним стало знаходився московський полковник Ізмайлов.

Одночасно обмежено кількість сталого українського війська (реєстрових) до 30.000. Там же зобов'язано старшину тайно дбати про підтримку мішаних українсько-московських шлюбів.

Старшину наділено новими маєтностями і заохочувано до збільшування різних обтяжувань поспільства *.

Той стан, до якого довела свідомо Україну Московщина був причиною, чому новий гетьман в жодному разі не міг зважитися на те, щоб викликати невдоволення розбещеної й здеморалізованої старшини жодним заходом, який би таке невдоволення міг викликати. Не міг рівнож якимись необережними своїми словами чи наказами викликати недовіря у москвинів, бо лише за підтримкою москвинів міг не бути іграшкою в руках тої ж старшини. Жодної сили іншої, на яку він міг спертися, ще не існувало. Її ще треба було спробувати створити.

Гетьман Мазепа знав про твердий намір москвинів продовжувати боротьбу з Кримом і про їхні пляни краще підготувати до нової акції. Тому, хоча безумовно і Мазепа розумів, що цілковита поразка татар за тих обставин була не на руку Україні, проте мусів підтримувати московські пляни й здійснювати доручене будування лінії укріплених городків вздовж

---

* Див . примітку ч. I в кінці книжки.

вздовж татарсько-українського кордону. Ця акція викликала слушне невдоволення у запорожців, тим більше, що в закінченому Новобогородському городку розміщується московська залога і москвинів же спроваджується туди в характері колоністів. Це є початок московської колонізаційної політики, яка має, крім інших завдань, ще й завдання відтягти Україну від Чорного моря і від контакту зі світом.

Гетьман не може, звичайно, перешкодити цим московським намірам і лише, щоб зеднати собі запорожців, які не розуміють усієї безвиходности становища, запевняє кошового, що це лише тимчасове укріплення*, а при цьому передає запорожцям великий грошовий дарунок. Нічого іншого зробити гетьман не в стані, а будь-які ексцеси з боку запорожців за тих обставин могли принести лише жертви і поглиблення безнадійности.

Новий похід московський (1689), в якому мусить брати участь і 50.000 українське військо, кінчається з вини Голіцина нічим, що не перешкодило останньому влаштувати урочистий свій візд до Москви в ролі переможця. Безперечно, Голіцин для надання більшої урочистости своєму власному візду в Москву, хотів, щоб у ньому взяв участь і гетьман Мазепа з козацькою старшиною і пишним почотом, але це бажання Голіцина вишло на користь гетьманові Мазепі.

Гетьман Мазепа завдяки тому в супроводі генеральної старшини і великого почоту опинився в тих рішачких днях у Москві, де саме тоді відбувся державний переворот. Голіцин закінчив кар'єру на засланні, владу захопив у своїй руки молодий цар - Петро., а гетьман Мазепа, який, як ми вже казали, відзначався не лише дипломатичними здібностями, але й якимсь винятковим вмінням зеднувати собі людей, використав своє перебування там на те, щоб побачити нового царя і підчас короткої розмови забезпечити собі на довгий час його прихильність, яку він потім поглибив і зміцнив.

Тоді ж старшина дістала цілий ряд нових "надань" і маєтків.

Тимчасом в Україні було далі неспокоїно. Ми знаємо, що бунти і розрухи виникли в Україні ще перед обранням Мазепи на гетьманство і що йому довелося почати своє гетьманування з придушення тих розрухів. Одною з причин незадоволення козацтва були шинки, які ставила козацька старшина, одночасно обмежуючи хатній виріб горілки. Гетьман Мазепа після приборкання бунтів ще в 1688 році своїм універсалом забороняє козакам шинкувати, бо, мовляв, "рицарському чину з тих шинкарських промислів діється нагана", а тим, хто не послухає, погрожує усуненням з реєстрів козацьких.

Крім того робив уже на самім початку гетьман Мазепа де-

*Року 1700 перейшло воно під управу Гетьмана.

які кроки і в напрямку обмеження старшинської сваволі в справі використання праці поспільства. Однак, як ми вже казали, він не міг відразу виступити з рішучими заходами.

Наслідком того неспокої і розрухи негавали, а під час довгої відсутності Мазепи спричиненої його подорожами й перебуванням у Москві, наказний гетьман Вуяхевич не міг собі дати ради. В порозумінню з старшиною писав він до Москви гетьманові, щоб той скорше вертався, взявши з собою на допомогу ще й московське військо.

Москвини, природно, знали про це бажання Вуяхевича і старшини, але гетьман не звертався до них і вирушив до Батурина без московського війська, а прибувши в Україну негайно написав до Москви що всяка присилка московського війська є зайва, бо він, мовляв, бачить усюди лад, послух і спокій.

Гетьман не поділяв погляду старшини, яка хотіла удержувати бажаний їй лад терором, спираючися на чужу військову силу, тільки навпаки, хотів усунути ті причини, які викликали бунти.

До таких причин в першій мірі належало стремління старшини до загарбування чужих, козацьких і селянських земель собі на власність. Старшина знала, що після повстання Хмельницького і усунення поляків з України, козаки займали вільно ті землі, які належали полякам, і користалися ними за згодою всього українського народу, як власними. Знала вона також, що дрібніше козацтво і поспільство уважало свою власність за правом признану і не дбало здебільшого про формально-правне закріплення цієї власності за собою. Вивідуючи про ті чи інші земельні простори, формально не закріплені за новими власниками, висднувала старшина собі або у гетьманів або й у москвинів "надання" тих маєтностей собі на власність. Після цього такий новий власник починав трактувати вільних селян, а де-коли й козаків, що тими землями володіли, як підданих і домагатися від них "виконання повинностей".

Москвини охоче підтримували в цьому старшину, мало того, вони не хотіли гуртом підтвердити майбутні гетьманські надання чи акти куплі землі, щоб кожного разу окремо вижебруючи у москвинів підтвердження цих надань, мусіла старшина вислугуватися.

В цілій цій московській політиці й була та перешкода, з якою мусив рахуватися гетьман Мазепа, стремлячи до охорони козацтва і поспільства від захланности і зазіхань старшини. Однак, гетьман робить усе від нього залежне, щоб обо-

ронити нарід. Зокрема гостро виступає в своєму універсалі проти описаної нами практики старшини. У 1691 році видає гетьман універсал, яким підкреслює безсумнівні права козацтва і селян на ті землі, що їм дісталися за Хмельниччини і заброньовані старошині й монастирям накладати на козаків додаткові тягарі та силувати до праці. Про всякі подібні утиски наказує полковникам негайно його повідомляти для покарання винних.

У випадку ж, коли старшина, читаємо в універсалі, "вивідуючи о давніх грунтах, полях і сіножатях панських, якіє за лядское держави при дворах бивали, а од першого війни славное пам'яті гетьмана Хмельницького прийшли под область козацькую, сміють оніє от козаков отнимати й приворочати під свою владу" - наказує того не допускати, а коли й згоджується на признання де-яких давніх панських земель старшині, то лише після докладного ствердження, що ті землі справді "пусто, а не в поділу й заживанню козацтва знайдовалися".*

Становище гетьмана Мазепи в цій справі ясне, і за тих складних і важких обставин більш нічого гетьман зробити не міг!

Другою причиною невдоволення було обтяжування людей, що сиділи на старшинських землях віддавна і дісталися старшині разом з "наданою" землею, підданськими обов'язками.

Гетьман і в цій справі не мав вільної руки, бо мусив рахуватися з московською політикою, чого, звичайно, козацтво не розуміло, і тому, напр. запорозький кошовий Гусак дорікав Мазепі в листах, що на Гетьманщині "кому й не треба і той завів собі підданих, щоб йому сіно й дрова возили, в печах палили, стаїні чистили". Однак і той, хто так дорікав Мазепі, визнавав, що "Хто по милости військовій знаходиться в старшині генеральній - такому можна і підданих мати, нікому не дощадно. Так і за небіжчика Хмеля бувало". Та це були піддані не особисті, а такі, які мали повинності до особи, що займала становище, піддані рангові.

Гетьман в цій справі хотів усталити лад і норми, а тому

---

*Уривки з універсалу гетьмана Мазепи з 1691 р. в перекладі:

"Нам стало відомим, що де-які духовні і світські особи, що з ласки царя і нашої дістали маєтки, не уважають на місцеві українські звичаї й лад який завело козацтво. Вони... тяглих селян без міри обтяжують повинностями, а козаків приневолюють іти в селяни, або викидають їх з маєтків. Де-які пани, довідавши, що та чи інша козака земля була за Польщі панською, забирають цю землю собі.

Таке поступовання панів противне і військовому праву і нашої гетьманській волі".

вимагає в своєму універсалі з року 1691, "щоб ніхто з власників не мучив великими роботами й видуманими поборами людей, але щоб володіли ними в міру, а не понад міру накладали, й щоб задовольнялися обихлими повинностями". Що звав гетьман "володінням в міру", видно також з універсалу, виданого значно пізніше, бо аж в 1701 році, в якому гетьман визнає право жадати від підданих роботи не більше двох днів на тиждень і пів осьмачки вівса річно від "робочої тварини". Жодних інших повинностей не вільно накладати. В універсалі з 1692 року грозив гетьман Мазепа старшині й шляхті карами за утиски і накладання нових тягарів. Де-яким з полтавських державців за таке надмірне обтяжування гетьман відібрав маєтки, а сотник Верківський одержав нагану за збільшування повинностей посполитих. Тоді ж зменшено було всюди панщину, яка була наложена самовільно, до двох днів тижнево. Гетьман дбає про добро селян. Так напр. у 1689 р. виступив гетьман з нагоди будови Новобогородської твердині перед царатом в обороні селян, яких хотіли москвини вжити до безплатної праці при будові. Гетьман писав: "На посполитих вже і так наложено завеликі тягари... більше тягнути з селянина не можна!"

Ми вже вказували на те, що не лише більше зробити не міг гетьман з огляду на політику Москви, а й того не завжди міг допильнувати, чого вимагав універсалом. Це не перешкоджає московським історикам нині намагатися всякими можливими способами вибілювати москвинів і скидати всю відповідальність на старшину та гетьманів (напр. В. Мякотін "Очерки соціальної історії України" т. I-III, Прага, 1924р., або знова "Великая Реформа" т. I, Москва, 1911 р.) Тимчасом Мазепа робив усе для тодішніх обставин можливе для об'легшення тягарів, для стримання жадібности старшини і консолідації українського народу. Однак він мусив бути обережним, коли хотів у майбутньому визволити Україну з московського ярма. Та чи вже тоді хотів того Мазепа?

У. ПОЛІТИЧНЕ "ВІРУЮ" ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ І ЙОГО ПОЛІТИКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ГЕТЬМАНУВАННЯ.

Московські історики і ті "малоросійські", які наслідком свого москвофільства ставляться з ледве прихованою зневажливостю до гетьмана Мазепа, щоб кинути на нього тим більшу тінь, з особливим запалом доводять, що гетьман Іван Мазепа протягом довгих років свого гетьманування був найщирішим і найвірнішим прихильником Москви. Така теза з одного боку, робить т. зв. "зраду" тим "чорнішою", а, з другого, - подекуди московських політиків, які таки не пізналися на політиці Мазепа, які не вміли її розгадати, виправдує

від закиду немудрости і недалекозорости.

Доводити, що Мазепа був прихильником Москви, або бодай вірним слугою тим легше, що гетьман не лише сам, щоб не розкрилися його пляни, вживав заходи до того, щоб всіх переконати довкола у своїй відданости Москві, але й знаючи, в що обернулася українська старшина, знаючи її своєкористність, егоїзм та інтриганство, ховав свої наміри і почування у найглибшій таємниці. Навіть найближча до нього людина - генеральний писар Пилип Орлик, як це він стверджував уже ставши гетьманом, до останньої хвилини не знав нічого конкретного про пляни і заходи гетьмана Мазепи. Найближчі люди де-коли лише чули якісь вислови гетьмана, якісь кинуті ним думки, які однак важко було сконкретизувати, бо гетьман кидав їх або щоб почути думку інших, або щоб вони згодом і то непомітно діяли й кільчилися в свідомости української старшини.

Ми могли б, отже, не мати взагалі жодних доказів того, що гетьман не був тим, за кого сам себе подавав, коли б не збережені в архівах "обтяжуючі" матеріяли з доносу Кочубея. Серед тих матеріялів є вірш надзвичайно важливий для з'ясування поглядів Івана Мазепи, автором якого є гетьман Іван Мазепа.

Тут треба згадати, що гетьман Мазепа був надзвичайно обдарованою людиною і в додатку до вже згаданих якостей розумівся на мистецтві і взагалі його любив, сам грав добре на бандурі та відзначався поетичним хистом, який виявлявся не лише в тому вірші, про який мова, але й в його листах до Мотрі, що зберегла їх доля. Техніку віршовання за тих часів вивчали в Києво-Могилянському Колегіумі і його вихованці повинні були вміти віршувати.

Вірша Мазепи, якого текст далі подаємо, де-хто зве "думою", а де-хто "піснею". Написаний був цей твір, як подають дослідники, ще в 1685 році,* це б то за тих часів, коли автор ще не був гетьманом, тільки генеральним осавулом.

На це, що автор не був ще гетьманом, вказують також і тих вісім рядків вірша, які М. Грушевський у своїй "Ілюстрованій історії України" пропустив (позначивши крапками) однак цей пропуск), а якого часто пропускають тепер, не відмічаючи нічим того пропуску. Пропуск вигідний звичайно для наших москвофілів.

Тому, що в найновіших виданнях текст вірша спотворений,

---

*але Уманець в своїй монографії "Гетьман Мазепа" подає, що Кочубей зізнав на допиті, що одержав текст "Думи" від архімандрита Нікона, більш десяти років тому.

а недбалство авторів, які часто передрукуюють його з не-
певних джерел спричиняється до повстання і ширення "нових
редакцій", подаємо далі повний текст:

"Всі покою широ прагнуть,
А не в один гуж всі тягнуть.
Той направо, той наліво,
А всі браття - того диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе зводжали.
Ей, братиша, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано воеє знати
І речами керувати.
На корабель поглядимо,
Много людей налічимо,
Однак стерник сам керуєт,
Весь корабель управуєт.
Пчулка бідна матку маєт,
І оное послушает!
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єдин живєт із погани,
Кличе: "Сюди, Отамани!
Ідім Матки рятовати,
Не даймо їй погибати!"
Другий ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
"Мати моя старенькая?
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла,
І аж в конець сил не міла!"
Третій Москві кж голдуєт,
І їй вірно услугуєт.
Той на Матку нарікаєт,
І неволю проклинає:
"Ліше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руйнують.
От всіх немаш зичливости,
Ані слушної учтивости:

Мужиками називають
А подданством дорікають".
Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенъкая,
Чом ти братов не учила,
Чом от себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати,
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю:
"Гей панове-енерали,
Чому єсьте так оспалі?
І ви панство полковники,
Без жодної політики,
Озьмітиса всі за руки,
Не допустит гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!"

Як ми вже казали, цілі вісім рядків "Думи" пропущено в "Ілюстрованій історії України". Пропущені ось які рядки:

"Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенъкая,
Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати,
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю".

Цей уривок доводить наочно, що Іван Мазепа розумів, що український нарід, Україна, не молодий дебютант, а стара нація, що має за собою історію, але, що її сила дуже підупала. Розумів, Мазепа і те, що багато його "братів" (козацької старшини і шляхти української) "не навчила" мати-Україна бути бути її синами і "від себе пустила". І ось тому Мазепа, який ще тоді, як писав цю "Думу" й гетьманом не був, був "сам". Не маючи влади і сили, не може Україні допомогти, може лише "заволати", звертаючися до старшини, до провідників військових "Гей панове-енерали...."

Отже, як бачимо, ці вісім рядків є важливі і випускати

їх не вільно.

Текст "Думи" в цілому ясно доводить, що гетьман Мазепа був патріотом-державником, який мріяв про об'єднання всіх сил для збройної боротьби з усіма ворогами України (турками, поляками і москвинами) та про цілковите визволення матері України.

Та ж "Дума" доводить, що гетьман Мазепа передумовою такого визволення уважав з'єднання всіх сил українських і орієнтувався в першу чергу на власні сили.

Досвідчений політик і дипломат розумів, що єдиною гарантією незалежності є власні сили, а шляхом - збройна боротьба!

Але служба у польського короля, доручення його до провідників козачих, дипломатичні зносини гетьмана Дорошенка і стосунки з москвинами навчили Мазепу одної істини: важко знайти доброго союзника, це-б-то державу, якої інтереси на довшу мету збігалися з інтересами України, зате легко мати задоволення в приятні від тих, хто потребує ослабити хвилево для якихось власних цілей свого сусіда (в данному випадку - Московщину), часто хоч би для того тільки, щоб торгуватися з нею і більше виторгувати. Ця "наука" була цінною наукою, і коли напр. , гетьман Мазепа в 1689 році відхилив пропозиції польського короля Яна Собеського перейти на бік Польщі, зроблені гетьманові в Москві через Невіля - то це було не наслідком симпатії до Москви, тільки наслідком тої "науки", наслідком розуміння справжніх цілей польської політики і наслідком свідомості невідповідності здеморалізованої і роз'єднаної стріжини України до ролі самостійного політичного чинника.

VI. ПОВСТАННЯ "ПЕТРИКА" (ПЕТРА ІВАНЕНКА).

Можна, однак, припускати, що козацькі розрухи, невдоволення старшиною, невдоволення Запоріжжя тим, що діялося на Гетьманщині, могли викликати у гетьмана певні малоуздасаднені, слабенькі надії на можливість, як за Хмельницького, почавши повстання з Січі, підняти до збройної боротьби цілу Україну і нарешті відновити втрачену державність.

Та Мазепа мусив розуміти, що шанси на успіх такого загального повстання за тих обставин були значно менші (а може навіть зникло малі), ніж ті, які існували за Хмельницького.

В "Думі", в настроях гетьмана і бажанню визволити свій нарід можна знайти докази того, що все ж така перспектива не

зважаючи на всі "проти", могла бути для нього надто спокуслива. Враховував він і те, що послідовна московська політика, скерована проти Криму, робила з татар більш певного союзника.

Але, з другого боку, всі "проти" були такі поважні, що гетьман з певністю міг уважати немудрим особисто заангажуватися у таку спробу, невдача якої перекреслювала всі інші можливості. І не вигадана "полтавська опозиція", тільки сам гетьман імовірно був ініціатором інсценізації втечі "Петрика", який в 1691 році зробив спробу підняти українське повстання в опертю на Січ і татарського хана.

Канцелярист гетьманської канцелярії - Петро Іваненко, людина освічена, енергійна і талановита, що був споріднений з Кочубеями, жонатий, мав у Батурині власного дома і вважався за людину статечну, був не поганим кандидатом на провідника і організатора такої справи.

Виїхав він формально в службову поїздку в лютому 1691 р. - мав передати гетьманські листи й царські дарунки полтавському полковникові. Приблизно місяць пізніше опинився П. Іваненко на Січі і навіть став там за писаря. Він не виступав початково проти Мазепи, (є докази, що в певних випадках навіть запевняв, що діє з його доручення), але почав агітувати за повстанням проти Москви і союз з Кримом. Петрик казав: "Я стою за посполитий нарід, за самих бідних і простих. Богдан Хмельницький визволив нарід з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі - від московців і своїх панів".

"Я, пане кошовий, горло своє ставлю - велить мене на суглави порубати, коли вся Україна від самої Полтави почавши, не поклониться тобі - аби тільки хоч шість тисяч Орди взяв тай ходім!"

Не можемо мати певности, чи наведені слова були цілковито автентичні, як і цілість, з якої вони взяті, бо маємо й інше наświetлення того, як Іваненко намовляв запорожців до виступу. Він подавав себе за прятеля голоти, але сам аж ніяк до голоти не належав. Ми не можемо знати, чи він просто бажав тим притягнути безперечно більш рухливу і охочу до ризика голоту, чи в тому крилося й щось інше.

Та часи вже були не ті, і Січ, як цілість, не послушала-ся намов Петра Іваненка. Запорожці, цей праобраз сучасної демократії, "крутили". З усім кошом - не пристали, мітінгували і сварилися. Як пише Костомаров, запорожці, у відповідь Трошинському - посланцеві Мазепи кричали: "Нехай хан нам дасть плату і коней, то ми будем служити і кримській державі", торгуючи з Кримом "ми з солі та риби будемо ситі і п'яні".

Звичайно, що до Петрика пристала лиш частина, потім пристали й склали присягу всі, потім змінили свою постанову, потому - знову і т. д. Коротко: за рік з гаком змінилося 8 (вісім) кошових і стільки ж орієнтацій! Природно, що спираючися на такий елемент Петрик виграти не міг, це побачив відразу Мазепа і відсунувся від цієї справи, але певно добре затаїв собі цю практичну лекцію і більше не пробував спиратися на такі здеморалізовані маси.

Як ми вже казали він літом 1692 року, дістав згоду січової ради набирати охочих з поміж козаків-запорозжців та допомогу від хана, який послав трохи татар під проводом калги. Такий зворот справи спричинився вже на початку до того, що охочих знашлося не надто багато, а кошовий Гусак обмежився до гострих листів з докорами, які він вислав гетьману Мазепі, в яких, проте, одночасно запевняв, що він із запорожцями не підтримають цієї акції П. Іваненка.

Як стверджував пізніше писарь Петрика на допиті, Петрик мав якісь листи від гетьмана Мазепа до кримського хана. Тоді досить поважна група старшинська на чолі з Лученком (полковник полтавський), митроп. Гедеоном, Полуботком, Артимовичами і Кочубеями прихилилась до спілки з татарами проти Москви. Мазепа більше місяця покривав втечу Петрика перед московським урядом так, що пізніше мусів з того виправдуватися. Не слід нехтувати й тим, що Петрик склав умову з татарами не від свого імени, а від імени уряду "Князівства Удільного Київського, Чернігівського і всього війська Запорозького і городового народу по обох боках Дніпра живучого і жить маючого." Хоча вся справа велася в глибокій таємниці, однак дослідники (згадані вже вище та Дворницький і інші) стверджують, що є підстави вважати Петрика виконавцем волі Мазепа. Коли так, то це була спроба Мазепа ще року 1691-го здобути незалежність України, спираючися на маси та Запорожжя.

Коло пів тисячі запорожців під проводом Василя Бузького, що згодилися піти з П. Іваненком, пристали наче б то без відома кошового. Бузький тому не одержав полковницьких клейнодів. "Петрик" і татари спинилися на Кам'яному Затоні і зараз же там на скликаній раді обрано П. Іваненка гетьманом, а калга вручив йому гетьманську булаву, бунчук та корогву.

Прикордонні українські містечка й села без спротиву піддавалися Петрикові, тільки обсаджений москвинами й москвинами ж заселений Новобогородськ - не піддався, а Петрик його не міг без артилерії взяти і мусив лишити позаду.

Дійшовши до Маячки послав він заклик до полтавців перейти на його бік. Але часи були не ті, та й усі знали, що з Петриком є тільки жменька війська, а московські сили, з якими довелося б боротися, були не малі. Певно тому відповідь з Полтави надійшла гостра, відмовна.

Гетьман Мазепа бачив, що з повстання нічого не буде і мусив вислати проти Петрика війська, бо заховуватися пасивно він не міг, тим більше, що й москвини вже запитували його, чому він відразу не альямував Москву і не повідомив про все, що сталося і готується.

Татари, почувши про наближення гетьманських військ, втікли, і тоді не лишилося нічого іншого Петрикові, як відійти до Перекопу.

Тимчасом в Криму прийшов до влади хан Селім-Герей, що свого часу був союзником Дорошенка. Петрик поїхав негайно до нього. Тут цікаво нагадати, що московський представник при Кримському уряді в реляції до Москви, подібно, як згадуваний вже писарь Петрика, запевняє, що Петрик привіз і доручив ханові тайного листа від гетьмана Мазепи та казав визначним татарам з оточення хана, що діє з доручення гетьмана.

Як ми вже згадували Петрик склав умову з татарами не від свого імені, а від імені "Князівства Удільного Київського, Чернігівського і всього війська Запорозького і городового народу по обох боках Дніпра живучого і жить маючого".

Таке означення "української сторони" вказує на цілковиту імовірність припущення, що Петрик діяв початково в імені гетьмана (на що доручив ханові уповноваження), а також доводить, що і повстання трактували його організатори не як соціальний рух, тільки як нову спробу відродити в цілості суверенну київську державу наших предків.

З другого боку було відомим, що в своїх перших універсалах Петрик не виступав проти гетьмана, а лише проти Москви, відомо також, що гетьман про це повстання кілька місяців не повідомляв москвинів, аж поки вони самі не запитали про нього. Щойно тоді відписав московському урядові гетьман Мазепа, неначе канцелярист Петрик "вкрав" у нього з канцелярії "якісь папери" та й втік.

Мазепа міг припускати, що Москва могла довідатися про його тайного листа до хана, а тому на всякий випадок хотів себе забезпечити, щоб можна було твердити, що був украдений з канцелярії аркуш паперу з гетьманською печаткою, але зміст написаний був самим Петриком потім.

Далі відомо, що коли вже нарешті мусив гетьман на дома-

гання Москви і частини старшини виступити проти Петрика, то так посувався, що ні разу не натрапив на війська Петрика. Нарешті відомо, що родина Петрика жила в Гетьманщині спокійно і не мала з боку Мазепи жодних неприємностей.

Новий, однак, похід Петрика (1693), підтриманий більшими татарськими силами (до 30.000), рівно ж закінчився невдачою. Запорожці, до яких звернувся Петрик, пишучи: "Не спокшайтесь, браття, що московські царі присилають вам червінці. Не туліться до Москви... вона робить з вами те саме, що вже попереду робила з тими, кого ще перше приборала в свої руки...", — не приєдналися до нього. Петрик вже 15 січня наблизився до Переволочної, та вона йому не піддалася. Петрик рушив на Полтаву, але татари, почувши, що посуваються назустріч гетьманські війська, втікли.

Мазепа, звичайно, мусив подякувати Січі листом за невтральність.

Коли в 1695 році москвини знова пішли походом на Крим (з ними, звичайно, мусили виступати й українські війська), то на Україну рушила татарська орда, а з нею був і Петрик, однак його універсали не мали впливу, і коло нього створився тільки маленький козачий загін.

Це, природно, не може бути доказом будь-яких промосковських настроїв українців — тільки свідчило про те, що не лише політики, але й народні маси бачили наочно, що за таких обставин немає найменшої змоги виграти боротьбу з Московщиною. До чого ж веде безуспішне змагання, всі знали, бо від часів такої кривавої боротьби, яка принесла Україні лише ослаблення й руїну, не минуло навіть і 20 років!

Нарід ненавидів москвинів, але й знав, що треба не лише вибивати з твердинь московські залоги, не лише доведеться боротися з московськими військами, які надтягнуть з Московщини та її союзниками, але й здеморалізована старшина буде зраджувати, хитатися, а то й явно тягнути за Московю. На єдиного ж спільника — татар, не можна поважно числити. Це й були причини, чому Мазепа мусив бути не лише дуже обережним, але й навіть під натиском Москви призначити нагороду за голову Петрика.

Те, що Петрика дійсно вбив (випадково, чи поласившись на ці гроші?) якийсь невідомий (і то правобережний) козак Вечірка, якого самого тут же наче б то вбили татари, не може вважатися доведеним і певним. Те, що Петрик більш не виступає з своїми універсалами, може бути наслідком не його смерті, а цілковитої безуспішності його спроби з року 1695.

В кожному випадку не має найменших підстав відкидати тайну участь гетьмана Мазепи в акції Петрика на самому її початку, навпаки: не підстави добачити в ній дуже обережно

і зручно проведену спробу переконатися, чи можливо лише з таким спільником, як татари, підняти Україну до нової боротьби з Московщиною.

VII. ШЛЯХОМ ОЗДОРОВЛЕННЯ, КОНСОЛІДАЦІЇ ТА ВІДБУДОВИ.

"Дума" Мазепи є одним з найбільш переконуючих доказів того, що гетьман Іван Мазепа, як і родина, що з неї походив, гаряче любив Україну і мріяв про її визволення з московських лабет.

Ставши гетьманом, Мазепа побачив, як невимовно важко здійснити ті мрії. Він одержав владу обмежену ще стислішою московською контролею, вищу старшину здеморалізовану, згідну вислугуватися за особисті користи й здатну продати ворогові кожного, за кого тільки той ворог схоче заплатити, країну цілковито зруйновану майже безупинною 35-літньою війною (спочатку - з Польщею, потім - з Московщиною, а потім з ними обома та їх принагідними союзниками) і мирною деструктивною акцією московською протягом 15 років на Лівобережжі, яку їй допомагала вести старшина, що сама пішла на обмеження суверенності України (зафіксоване в т. зв. "конотопських статтях"). Отже, Україна, над якою номінальну владу обняв гетьман Мазепа, була зруйнована морально (ідеологічний хаос, зміцнення штучно створених москвофільських течій, упадок чеснот і моральних норм), економічно і стратегічно (зубожіння війнами, зменшення чисельності козацького війська та його боездатності при одночасному збільшенні кількості стаціонарного в ній війська) і демографічно (величезні втрати в населенні, особливо в південно-західній її частині). До того всього долучилося спричинене московською політикою надзвичайне штучне загострення соціальних відносин.

Ґрунту властиво під ногами не було, і, щоб мати змогу знову відновити боротьбу за визволення, треба було починати від поступової заміни "трясовини", що була під ногами на "твердий" ґрунт, при чому це "зміцнювання ґрунту" під ногами треба було провадити так, щоб пильні московські обсерватори нічого не помітили.

Спроба зміни відносин шляхом народнього повстання (Петрик) не дала наслідків, а тому лишався цей довгий і важкий шлях.

Мазепа, знаючи, що Многогрішного допомогла москвинам знищити українська старшина, що та ж старшина приклала свої

зрадницькі руки ще перед тим до знищення Немирича, Виговського, Сомка, а потім - навіть вірного Москві Самойловича, розумів добре, що йому вдасться лише тоді щось досягнути, коли йому пощастить забезпечити себе від подібного кінця, якщо йому вдасться, ударемнюючи всякі можливі спроби старшини спокусити москвинів на новий "переворот" і зміну особи гетьмана, стабілізувати "владу" в Україні і забезпечити собі можливість хоча часткового керування українським життям на довгий час.

Єдиним способом, що лишався ще до диспозиції Мазепи, було викликання у москвинів цілковитої певності, що Москва не може знайти серед українців більш відданої собі людини за Мазепу. Ця певність мусіла бути остільки великою, щоб об неї розбилися всякі старшинські спроби захитати становище гетьмана або ж і підготувати новий переворот.

Все це визначило заздалегідь поступовання гетьмана, який, з одного боку, повинен був переконувати москвинів у своїй відданості і час од часу давати якісь докази того, а з другого боку, не міг зрадити хоч би словом ні одному зі старшини своїх плянів і мрій.

Трудність цього шляху полягала ще й у тім, що, йдучи ним, не міг, здавалося б, гетьман сприяти наростанню антимосковських настроїв без одночасного викликання невдоволення проти себе самого, а їх зміцнення було знову конечною передумовою можливості відновлення збройної боротьби.

Гетьман, з поданих попереду причин, мусить ряд років підтримувати московську загарбницьку закордонну політику, беручи активну участь у московських походах і військових операціях. Однак, підтримуючи закордонну політику московську, гетьман намагається використати кожен найменшу можливість скерувати московські потягнення так, щоб з того, як не користь вийшла для України, то бодай не було шкоди.

Розпочата ще за Самойловича боротьба Московщини з Туреччиною та Кримом точиться далі, і гетьман не міг би її жодним способом стримати, та він цього й не пробує. Хоча не в інтересі України опановання москвинами чорноморського узбережжя і Криму, але й не в інтересі України татарські набіги. Тому Мазепа більш прихильно ставиться до будови вздовж татарського кордону малих укріплень аніж великих баз, які були б запороукою московського панування на півдні України.

Одночасно намагається гетьман, в рямцях цієї московської акції, зміцнювати також українські твердині і взагалі збільшувати військову міць України. Коли гетьман, напр.

пропонує у 1696 році дати гроші запорожцям на будову чайок на 2000 козаків, то цим він хоче спричинитися до зміцнення військових засобів Запоріжжя. Справу збільшення у удержання в доброму стані фльоти запорожської що-року підіймав гетьман на з'їздах старшини, хоча в цьому старшини виразно стояли йому на перешкоді

Відбудовує й зміцнює гетьман українські твердині й на північному кордоні України, а ті твердині, як побачимо далі, могли відіграти величезну роль в справі боротьби за відновлення державности.

Українське військо загартовується у численних війнах, в яких йому доводиться змагатися з татарами, турками, поляками, шведами, але одночасно ті війни не лише лягли тягарем на український нарід, а й викликали ще більше озлоблення на москвинів. Сам гетьман бере участь у походах сухопутних і морських та не раз командує військом підчас боїв.

Що-до старшини, то веде гетьман таку політику, щоб, з одного боку, переконати старшину в тому, що в своїх слушних стремліннях і заходах завжди може числити на підтримку гетьмана, а з другого, що всякі доноси чи змови кінчаються завжди зле для тих, хто на таке пується.

Гетьман Мазепа чим може допомагає і сприяє розвитку промислу українського і торгівлі, розвитку ремесла і забезпеченню хліборобської праці.

Розвивається виробництво поташу, скляне гутництво, розростається ліярництво, зростає кількість рудень, повстають численні паперові фабрики, ткацький промисел виростає в поважне виробництво. Одночасно наладжується експорт продуктів рільництва. Годівля і продаж волів набирає великих розмірів. При цьому всьому слід відмітити, що за часів Мазепи не лише рільництво, але і промисловість та торгівля були в українських руках. Крім численних архівних матеріалів, і інших архівних документальних даних про це свідчить також і подане далі спостереження сучасника.

На початку XVIII віку проїздив через Київ московський піп-старовір Лукьянов Іван і він власне стверджує, що "... Все мешане-хахли, все торгове люди... А стрельцам в ніжнем городе не дают хакли в лавках сидеть, только всякіе на себе тавари в разнос продают".

Таким чином за часів Мазепи мійське населення Києва було українське і міщани ще могли жити більш-менш можливо і почувалися до певної міри господарями в своїх містах.

Та гетьман не лише дбав про створення кінечних передумов економічного розвитку, але з великою увагою ставився до ширення освіти, сприяв розцвіту мистецтва і культури вза-

галі. Гетьман Мазепа розумів, що лише нарід освічених і свідомий своєї культурної вищости матиме тверду волю скинути з себе ярмо менш культурних чужинців, до того ж він сам, як високо освічена людина, цінив освіту і знався на мистецтві.

Гетьман Мазепа спричинився до реорганізації (1700) Києво-Могилянського Брацького Колегіуму на зразок західно-європейських високих шкіл, перетворюючи його у Києво-Могилянську Академію. У тому ж 1700 році засновано за допомогою гетьмана Мазепи Українське Колегіум, середньо-шкільний заклад, в якому за шостирічним курсом навчалося понад 200 осіб. Це Колегіум було в Чернігові.

За часів гетьмана Мазепи Академія Київська вважалася найкращою високою школою на всьому Сході Європи, і тому природним було, що в ній вчилася до 2.000 студентів, серед яких було досить і різних чужинців. Студенти (спудеї) походили з різних верств українського суспільства, бо на перешкоді навчанню в ній не стояли жодні станові привілеї. Викладано там природничі науки, математику, будівництво, астрономію, медицину (зокрема - анатомію) та мови: латинську, грецьку і німецьку.

Самозрозуміло, що велику увагу приділялося навчанню філософії й богослов'я.

Підтримував гетьман також видавничу діяльність, літературу, театральне мистецтво, малярство, граверство і архітектуру.

Спеціально щиро дбав він про українську православну церкву і рівнож підпомагав православних Сходу. Сліди його дбайливости можемо знайти навіть в Єрусалимі, у храмі Гроба Господнього, де досі, як подав М. Грушевський, зберігається срібна таріль мистецької роботи та гравірований на міді антимінс з його написом.

Він же фундував друкування в Алепо арабською мовою Євангелія, яке вишло в 1708 році з присвятою гетьманові та його гербом.

Мазепа ж прикрасив Україну чудовими будовами, а серед них у першу чергу величавими церквами.

Безліч пам'яток нашої архітектури й мистецтва є наслідком діяльності або підтримки великого гетьмана. Зокрема слід згадати, що в 1704 році було закінчено перебудову з одноповерхового на двохповерховий будинок, будинку Академії. Коштом гетьмана Мазепи побудовано чудові під оглядом мистецьким церкви: Миколаївську - на Печерську в Києві, та "Брацьку" - на Подолі і церкву Всіх Святих над Економською брамою Печерської Лаври. Крім того коштом

гетьмана реставровано ґрунтовно ще кілька величавих церков*, збудовано палац у Батурині та dokonано ряд менших будов.

Коли б який провідник чи володар іншого народу стільки б побудував, то з певністю дістав би назву "Будівничого", або якусь подібну. Та ми і в цій ділянці "відзначилися" тим, що в одній з найпопулярніших історій України поспішили так "пояснити" діяльність гетьмана Мазепи на цьому полі: "Немов щоб заглушити всякі поговірки ворогів, що він чоловік чужий, окатоличений "лях", заходиться Мазепа коло величух, як на той час, будівель, головню церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі і церкви багатими розкішними будовами, образами, різними дорогими річима, записуючи на кождім місці перед очима й уявою народу свою побожність, прихильність українській народности і культурі..." (М. Грушевський "Ілюстрована Історія України" ст. 367.)

Чи тоді, перед Полтваою, треба було гетьманові Мазепі, якого рід брав активну участь у боротьбі проти Польщі, якого мати і сестра пішли в черницю, "доводити" комусь, що він не "людина чужа", не є "лях"? У цьому можемо дуже сумніватися! Коли б сучасники гетьмана не мали до нього більш, ніж стовідсоткового довіря, саме що-до його антипольського наставлення, - не приятелював би з ним С. Палій, не конспірував би з ним проти поляків, не зверталися б до нього інші, правобережні полковники по таємну допомогу (таємну не лише від поляків - але й від москвинів) в боротьбі з католицькою Польщею.

Наведена ж нами попередю цитата вказує на виразне бажання її автора, навіть говорячи про той рід діяльності великого гетьмана, якого незнищимі сліди до нині промовляють проречистою мовою, применшити його заслуги, кинути тінь на цю надзвичайну постать нашої історії.

Гетьман Мазепа, безперечно, хотів бачити свою Україну прикрашеною пишними будовами, хотів підняти народню гордість і почуття вартости свого народу, і своєї культури у своїх сучасників. Чи при тому хотів він рівнож увіковічити своє ім'я - це не має істотного значіння. Певно й Перикл, що прикрасив чудовими будовами Атени, що сприяв розвитку мистецтва, хотів, щоб не лише Атени були славними, але й він, Перикл записав своє ім'я в книгу слави.

Безперечним фактом є, що ні один з гетьманів України не зробив стільки для української культури, скільки зробив гетьман Мазепа. Під його владою Україна лівобережна загоїла свої рани, зміцніла і розвивалася економічно й куль-

* разом - 12 церков. Про даровані гетьманом в Переяслав Євангелія - див. у книзі: дргій.

турно.

УІІІ. СЕМЕН ПАЛІЙ ТА ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ.

Правобережна Україна на підставі московсько-польського порозуміння залишилася під Польщею, а рештки населення її москвини (вже без порозуміння) перегнали на Лівобережжя.

Польський король Ян Собеський відновив козащину, а під її охороною почало поволі Правобережжя заселюватися. Це дало змогу висунутися кільком правобережним полковникам (Абазину, Іскрі, наказному гетьману Самусю), а серед них - Семену Палієві. Семен Палій, осівши в Хвастові, взявся енергійно до відбудови й заселювання землі і в цій справі дуже багато осягнув. Він пізніше писав Мазепі: "Я застав цей край пустелею і працював біля Хвастова, мов біля свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжям... Божі церкви побудував я, прикрасив..." і не все було широко правдою.

В заселеній ним Хвастовщині встановлював Палій козацький устрій і зі своїми козаками ходив навіть походом проти татар та турків.

Коли земля стала загосподарованою, а жити стало там під охороною козацької шаблі безпечно, почали вертатися туди ті поляки, яких вигнано звідти повстанням Хмельницького, і відбирати "свої" маєтки. З того, звичайно, повстав конфлікт між козацтвом і польською державною владою. Мало того, українці від тої хвилини, коли роздерто було москвинами й поляками Україну на дві частини і ті частини включено до різних держав, мріяли про об'єднання України в одне державне тіло. Тому Палій не тільки не хотів пускати поляків туди, але й в 1688 році звернувся до гетьмана Мазепи з проханням прийняти Хвастівщину під свою владу.

У 1690 році ходило шість полків гетьмана на татар спільно з козаками Палія і гетьман доручив своїм полковникам слухати порад Палія, що "будучи лицар добрий, досвідчений і вже має вправу як поступати у воєнних промислах".

У 1691 році Палій просив листовно гетьмана не забувати його козаків при виплаті платні. Гетьман же вистарався й дарунка для Палія від московського царя (80 соболів та 10 ар. оксамиту).

Та Мазепа, як ми знаємо, хоча й сам мріяв про приєднання

Правобережжя був безсилий це зробити. Московщина не хотіла на це погодитися і заявляла, що не може допустити до порушення "вічного миру", підписаного з Польщею.

Польща реагувала на діяльність Палія і заходи до об'єднання - арештом Палія та висилкою до Хвастова польської залози. Палій втік з ув'язнення, зібрав своїх козаків, вибив з Хвастова поляків і далі намагався приєднати цю землю до Гетьманщини. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Польща по замирненню з Туреччиною вирішила скасувати козацтво, а це вдарило не лише по Палієві, але й змусило захопитися за зброю ціле Правобережжя. Правобережний козацький гетьман Самусь розіслав універсали з закликом до повстання, бо поляки хотіли збройною рукою ліквідувати козацтво. В універсалах він говорив ясно про те, що він сам склав присягу гетьманові Мазепі, визнаючи його владу над цілою Україною.

Гетьман Мазепа почав себе звати гетьманом "обох боків Дніпра", але явно допомагати не міг, не лише тому, що Московщина домагалася у нього висилки все нових відділів для участі у північній війні (зі шведами), але й тому, що маючи в цій війні Польщу своєю союзницею, не хотіла викликати її невдоволення.

Саме тому всі заходи гетьмана Мазепа намовити Московщину погодитися на приєднання Правобережжя не лише не дають ніяких наслідків, але й гетьман дістає суворий наказ пильно уважати, щоб навіть припущенням про якусь підтримку правобережцям не погубити добрих московсько-польських відносин.

Тимчасом поляки здобули в кривавій боротьбі частину покинутого напризволяще Правобережжя. Поляки здобули Немирів, а потім Ладижин, що героїчно боронився. Полковника Абазіна замучено на палі, а мало не 10.000 мешконців Ладижина - вирізано.

Пізніше, по здоланню повстання, поляки сімнадцяти тисячам людей, що брали участь у повстанні, повідрізували вуха. Московщина знала про те все і не лише не інтервенювала, але й унеможлилювала Мазепі уділення будь-якої допомоги.

Лише Палія не могли перемагти поляки, і він тримався далі в Білій Церкві.

Гетьман Мазепа все це бачить і мусить лишатися безчинним, хоча гетьман, як і всі українські патріоти того часу, мріє про об'єднання цілої України, але... але розуміє, що всяка спроба повести в цій справі незалежну політику викличе явний конфлікт з Москвою, до якого Україна ще не готова і в якому не могла рахувати на жодну підтримку якоїсь з держав.

Розуміючи це, гетьман починає дуже складну дипломатичну гру, якої метою є об'єднання України.

У 1701 році Мазепа, коли до нього звернувся московський уряд з запитом, чи не має якихось уваг що-до прбєктованої московсько-польської умови, уділяє таких порад, які не лишають сумнівів що-до стремління Гетьмана обєднати в майбутньому Україну та що-до його довіря до здібности полковника Палія зберегти цю землю до слушного часу для України.

Але Москва вперто вела політику прихильну до Польщі і бажала додержуватися стисло польсько-московської умови, яка признавала Польщі ті землі, а тому суворо забороняла далі, не зважаючи на всі заходи Гетьмана, давати Палієві будь-яку допомогу. Пояснюється це, звичайно, не якимись симпатіями москвинів до Польщі, ані тим більше бажанням (надто неприродним для москвинів) чесно додержуватися взятих зобовязань, лише вимогами моменту, вимогами, які випливали з важкої Північної війни, яку вела Московщина зі Швецією. Шведи мали намір підпорядкувати собі Польщу, і Московщина хотіла, з одного боку, підтримати антишведські кола Польщі й уряд, а з другого - мати спільника у боротьбі зі шведами. Страждання ж чужого москвинам українського народу - не обходили Московщину.

Мазепа добре розумів усю трудність осягнення своєї мети, але, використовуючи всі свої здібности, вперто прямував до обєднання України. Тому не міг він, не зважаючи на всю повагу ситуації і безпосередні ясні накази Москви, залишити Палія цілком без всякої допомоги. Польський мемуарист запевняє, що в осени 1700 року посилав Гетьман під Хвастів на допомогу Палієві 10.000 козаків. Тоді ж поляки (як і пізніше) урядово оскаржували перед Москвою гетьмана Мазепу в тому, що він допомагав Палієві. Ми не маємо, однак, вистарчаючих підстав твердити, що поляки розпоряджали певними відомостями у цій справі, але відповідь Гетьмана на викликаний тими скаргами запит московського уряду, показує, що щось таки справді було, бо в цій відповіді признався гетьман Мазепа в тому, що він посилав правобережним полковникам порох і олово.

Таким чином не підлягає найменшого сумніву, що в той момент, коли правобережні полковники ставили розпачливий і героїчний спротив полякам, гетьман Мазепа, не зважаючи на дуже суворі й рішучі московські домагання, не тільки не допомагати українцям Правобережжя, але й не висловлювати будь-якого співчуття, - таки не лишився безчинним. Гетьман, ризикуючи, як своїм майбутнім, так і своїми визвольним плянами, чим міг допомагав козацтву в його боротьбі з поляками. Більше того: хто знає, чи таки не було правди і в словах Отвінського про допомогу Палієві військом і чи не ця допомога дала Палієві змогу втриматися?

Тоді ж Гетьман вперто намагався інспірувати москвинам

думку про те, що варто було б військову допомогу потайки дати. Москвини на це не погодилися і тому Мазепі довелося обмежитися до концентрації війська на західніх кордонах, щоб хоча щим допомогти Палієві.

Польщі не вдалося досягнути більших військових успіхів у боротьбі з Палієм, навпаки, він захопив без бою замок в Білій Церкві.

У 1703 році просить гетьмана польська військова влада (коронні гетьмани) послати Палієві жадання припинити дальшу боротьбу (Палій заявляв, що він слухає наказів гетьмана Мазепи) та щоб гетьман зайняв майно Палія * в Києві. Гетьман згоджується послати таке упіщення, але рішуче відмовляється заціпати Палієве майно!

У березні ж 1703 року гетьман відписує московському урядові на московську пораду, що він, гетьман, "не може взяти на свою душу гріха" за намову Палія, Самуся та Іскри до послуху, з тим, щоб потім їх віддати у польську неволю, яка, мовляв, невідомо чим може скінчитися для них.

Слід згодитися з М. Андрусяком, який у своїй праці слушно звертає увагу на те, що Костомаров і Соловйов подали лише ті уривки з листів, які могли утворити вражіння, немов гетьман був незичливий Палієві, та що цілість листів міняє характер тих уривків.

У тому ж 1703 році писав гетьман Мазепа до Головіна, що керував московською закордонною політикою, таке: "Про Палія, Самуся та Іскру доношу... що сидять вони спокійно й ніяких з ляхами не чинять заціпок... але тайно зносяться з кошовим запорожським К. Гордієнком".

Вправді москвинам не могли подобатися й зносини з Гордієнком, але все ж це не могло їх так роздражнювати, як антипольська акція Палія.

Ще влітку 1703 року гетьман, пересилаючи Палієві царську грамоту, яка жадає, щоб Палій піддався волі польського короля, доручає устно порадити чекати від царя "виразнішого" жадання поєднання з поляками. Сам же гетьман уживає всього свого впливу, щоб намовити москвинів не налягати на передачі полякам Білої Церкви.

Але Петро I таки в 1704 році домагається від Палія рішучого звороту полякам Білої Церкви, погрожуючи дати наказа московським і гетьманським військам силою здобути її для Польщі. Року 1704 Самусь та Іскра, віддавши Богуслав та Корсунь, переходять на Лівобережжя, а Палій не звертає уваги на жадання Московщини.

*Палій, всупереч уяві про нього, був людиною заможною.

Так повстає досить складна ситуація: або треба Мазепі, дочекавшись московського наказу, спільно з москвинами здобувати Білу Церкву для поляків і тоді спільна дія з московським військом унеможливила б затримання Правобережжя в своїх руках, або виступити проти москвинів, не дочекавшись наближення шведської армії, яка, як ми знаємо, наблизилася пару років пізніше, або, нарешті випередити московське рішення, наче б то в московському інтересі, і поставити Москву перед доконаним фактом.

Гетьман вибрав це остатнє, але, щоб це не викликало конфлікту з Московщиною, доводиться пожертвувати Палія для реалізації ідеї об'єднання України. Отже гетьман починає залякувати в своїх листах москвинів тим, що Палій немов би зноситься зі "шведською партією", і в наслідок тої політики гетьман діждав довгожданну згоду на обсадження своїми військами Правобережжя.

Він арештує Палія й обсаджує в 1704 році українським військом (коло 40.000) Правобережжя та вживає всіх заходів, щоб москвини прийняли думку конечности з огляду на "шведську небезпеку" удержувати Правобічну Україну в своїх руках, бо, мовляв, невідомо, чи поляки можуть справді оборонити ті землі.

Щоб краще собі з'ясувати політику гетьмана в справі Правобережжя треба ще нагадати: 1. Протягом кількох років від року 1694 одержував полк. Палій від гетьмана що-року по 1.000 ефимків, але одержував одночасно в роках 1694-95 і від Московщини та Польщі платню. 2. Гетьман вже на початку 1690 року робив спроби переконати москвинів у конечности приєднати Правобережжя. 3. Польські джерела твердять, що підчас облоги Хвастова вислав Мазепа на підтримку Палієві 10.000 козаків. 4. Року 1701 гетьман у листі до "Приказа Малой Росії" пропонував подати тайно військову допомогу Самусеві, однак московська влада на це не згодилася, а в 1703 році наказує гетьманові окремою "грамотою" розставити вздовж Дніпра сторожу і карати смертю всіх, хто б хотів іти на допомогу Палієві й Самусеві, яким мав гетьман послати, на вимогу поляків і москвинів, остереження. Сконфіскувати в Києві Палієве майно гетьман відмовився. 5. В цьому періоді знов намовляє гетьман москвинів замість допомагати полякам приборкати Правобережжя -- зайняти самим Білу Церкву й в листах до москов. боярина Головіна з 1703 року, властиво намагається виправдати Палія. 6. Паткуль, що був на московській службі, ствердив, що Палій зайняв у переговорах з поляками 1703 року безкомпромісове, неприєдане становище за намовою "Мазепиною козака Степана". Пізніше де-що Палій вже погоджувався на мирне полагодження конфлікту і обіцяв шляхті охорону і безпечне володіння має-

тками. Ці переговори вів Палій всупереч порадам гетьманським. Вони були на перешкоді здійсненню об'єднання України. Тоді Мазепа пропонує москвинам звабити Палія до Києва і захопити Білу Церкву. 7. Коли нарешті в червні 1703 року Палій, Самусь та Іскра, одержавши московські домагання скоритися польському урядові, пересилають їх гетьманові й питають у нього поради - гетьман на письмі радить їм виконати домагання, а усно передає таємну раду "дожидати дальшого виразнішого указу". 8. В тому ж році Мазепа, якого цар викликав до Москви на тайні наради, певно прихилив москвинів до думки зайняти Білу Церкву, що імовірно осягнув, лякаючи москвинів зносинами Палія з Любомірським (очолював шведську партію). Нарешті в квітні 1704 року одержує гетьман вимріяний наказ йти на Правобережжя, щоб "охоронити від шведів". Та вже 1705 року, згідно з порозумінням московсько-польським, одержує гетьман наказа передати полякам Правобережжя, проти чого протестував гетьман у листі до Головіна і доводив, що умова 1686 року признала Польщі Правобережжя лише тимчасово. В листі Головіну писав гетьман: "Коли вже така воля великого монарха, щоби віддавати Білу Церкву й інші українські міста, то принаймні нехай би міністри царського величества із польськими міністрами ствердили й ухвалили, щоби поляки не цікавилися городами й містами, які є близько Дніпра - Каневом, Черкасами, Чигирином та іншими"...

9. Концепція гетьмана щоб затримати Правобережжя була нарешті прийнята Московщиною щойно 2 вересня 1707 року, коли цар дав тайний наказ невіддавати його полякам та вже в січні 1708 року москвини міняють своє становище і гетьман дістає наказа віддати полякам Білу Церкву.

Москвини в 1707 році приймають нарешті концепцію гетьмана і починають свідомо крутити з метою затримати ті землі в своїх руках, а практично - в гетьманських.

Звичайно, вступивши на Правобережжя, гетьман у двох універсалах запевняв шляхту польську і взагалі поляків, що робить це для оборони їх інтересів з єдиним наміром передати цю землю Польщі, але кількалітня політика гетьмана на цих землях рішуче заперечує правдивість цих слів, які слід розглядати тільки як дипломатичний маневр, і московські історики розуміють це, але використовують слова тих універсалів у власних антиукраїнських цілях.

І Палій і Мазепа, звичайно, поборювали розрухи грабіжницького характеру, але це робилося не в інтересі польських магнатів, лише для заведення ладу. А лад, як Палій, так і Мазепа, встановлювали там козацький, такий, як і в Гетьманщині. Покозачення тих земель під владою гетьмана Мазепа посувалося

швидким темпом і за його "рейманенту" створено було там сім козацьких полків, при чому де-які полки одержували полковників і частину адміністрації з Гетьманщини. Рівно ж підтримував гетьман Мазепа кольтонізаційний рух українського населення, яке сунуло на Правобережжя, поляків же... потішав обіцянками! Так виглядала дійсна політика гетьмана Мазепи що-до Правобережжя, яку в антиукраїнських цілях представляє проф. Оглоблін, як "активне допомагання" польським панам придушувати на Правобережній Україні народне повстання під проводом Палія!

Нарід остаточно був зрозумів наміри свого гетьмана, і довго зберігалася в пам'яті правобережних українців "Мазепина границя" та показувано висипану під Любаром величезну могилу, яка означувала нову межу Гетьманщини.

Ціла політика гетьмана Мазепи що-до Правобережжя і Палія доводить лише як великий патріотизм Мазепи, так і його надзвичайний дипломатичний хист, бо фактом є, що за тих обставин, які змушували Москву бути рішуче настроєною навіть проти приєднання тих земель до московської імперії, гетьманові вдалося їх, майже без пролиття крові, фактично приєднати до Гетьманщини! Але доконав цього Мазепа, власне, ховаючи свій патріотизм.

ІХ. ГЕТЬМАН МАЗЕПА І МОТРЯ КОЧУБЕЇВНА

У 1702 році померла дружина гетьмана Мазепи, з якою він жив більше 10 років, але дітей не мав.

Два роки пізніше гетьман-вдівець закохався у доньці генерального судді Василя Кочубея. Про це кохання ми могли б і не згадувати, як про подробицю з приватного життя гетьмана, коли б воно не мало з одного боку поважних політичних наслідків, а з другого — не було донині використовуване для очорнювання гетьмана.

Як можна було усталити на підставі документальних даних, — гетьман Мазепа бував у генерального судді досить часто і між ними існували назверх приятельські відносини, хоча гетьман знав, що москвини користалися де-коли інформаціями Кочубея про його діяльність.* Сам Кочубей перебував під великим впливом своєї жінки, яка була лихої вдачі, жадібна ще більшого багатства, почетеї і значіння. І ось гетьман Мазепа покохав доньку Кочубея.

* Як знаємо, Кочубей з доручення севського воеводи Неплюєва стежив за діяльністю Самойловича, а пізніше, як це ствердив Устрялов у II-ому томі своєї "Історії царствования Петра Великого" (1858 р.) — на доручення дядка Є. Українцева стежив за гетьманом Мазепою.

Донька Кочубея - красуня Мотря, бачила, що гетьман її любить і сама відповідала йому тим же. Безперечно, як кохання гетьмана до Мотрі, так і Мотрі до гетьмана було щире і сильне.

Гетьман Мазепа, покохавши Мотрю, хотів з нею одружитися, але Кочубей, (певно в першу чергу під впливом своєї жінки) відкинув сватання, мотивуючи свою відмову тим, що Мотря є похресницею гетьмана і що "великим гріхом" було б її одруження з гетьманом.

Природно, і за тих часів при добрій волі з боку Кочубея, можна було б одержати на такий шлюб дозвіл духовної влади, але власне з боку батька Мотриного такої доброї волі не було. Але можемо припускати, що Кочубейка вже тоді мріяла стати гетьманшею, таке ж споріднення з гетьманом закрило б шлях до осягнення цієї мети.

Так чи інакше, але гетьман і Мотря мусіли зректися думки про одруження. Та свідомість неможливості за згодою батьків і благословенням церкви зеднатися шлюбом загострила ще більше їхню любов.

Після відмови батьків вони не могли бачитися, але Мотря могла далі любити гетьмана і мріяти про нього, а одночасно не виявляла наміру одружитися з ким-небудь іншим.

Таке міцне кохання доньки завзялася "вибити їй з голови" Кочубейка, яка для цього вживала всіх засобів і не дурно ж пізніше зве її гетьман в одному з листів до Мотрі "твоя катівка".

Для закоханих лишилися отже, тільки таємне листування і рідкі зустрічі в присутності свідків.

Важко з певністю усталити причину, чому нарешті Мотря Кочубейка вирішила втекти вночі з батьківської хати і з'явитися в гетьманському палаці.

Всупереч, однак, твердженням ворожих гетьманові Мазепі "істориків" (москвинів або москвофілів) і просто обмовників - не тільки гетьман не затримав Мотрі у себе, а тим більше не використав цієї нагоди, але негайно відправив її в супроводі відділу почесної сторожі до батьків.

Мотря, як це показують документальні данні, не могла вбачити гетьманові того, що він її не затримав у себе, а звернув батькам, мало того, Мазепа мусив їй докладно пояснювати свій вчинок, який Мотря трактувала як доказ браку справжньої любови.

Гетьман в листах, яких автентичний відпис зберігся в московських архівах, ще й ще мусить запевнювати Мотрю про щирість і силу своєї великої любови до неї і що власне з тої любови, думаючи не про себе і своє бажання, а про добро укоханої дівчини, він мусив її негайно звернути до батьківської хати.

Він пише: "уваж сама, щоб з того виросло: Першая: щоб твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночі квалтом і держить собі у себе місто подложниці.

Другая прична: же державши Вашу Милість у себе, я бим не могл жодною мірою витримати да і Ваша Милість так же; мүсілібисьмо із собою жити так, як малженство кажет, а потом пришло би неблагословеніе од церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Где ж би я на тот час поділ і мні б же через тое В.М. жаль, щоб есть на потом на мене не плакала!"

Ці автентичні слова гетьмана (і то написані в таємному листі до Мотрі) показують, якими шляхетними мотивами керувався гетьман і яким чистим було його кохання!

Адже ж в його роки це кохання було тим дужчим, що воно було безсумніву останнім, а таке кохання буває де-коли сильніше за перше.

Гетьман Мазепа займав тоді не лише високе становище, але й користувався ласками з боку московського царя. За таких обставин міг гетьман собі багато де-чого дозволити, коли б був егоїстом, коли б він думав лише про себе.

Тоді він мав у своєму життю безперечно останню "нагоду" і... не скористався нею, стримав своє почування і пристрасть, думаючи не про себе чи свою насолоду, а про майбутнє любові йому дівчини.

Отже, кохання не штовхнуло гетьмана на жодний лихий вчинок і він, звернувши доньку батькам, далі її любить і думає про неї.

Та цей випадок спричинився до загострення відносин з Кочубеем, а в першу чергу - Кочубеїхою, яке послужило зайв вою заохотою Кочубееві до зради України, зради гетьмана і доносу на нього.

Гетьман не зважаючи на все, що сталося і на ставлення до себе Кочубея, удержує з ним і після того такі ж стосунки, як і перед тим в справах державних і підчас відсутности гетьмана (в 1706-1707 рр.) обовязки наказного гетьмана виконує з його доручення Кочубей.

Це кохання до Мотрі Кочубеївни використовують і нині москвини та москвофіли для компромітовання гетьмана Мазепи, що й до нині являється більш-менш одіозною постаттю в очах ворогів українського національно-державного руху.

Мотря потім погодилася зі своєю долею і вийшла заміж за одного з палких прихильників гетьмана Мазепи і ворогів Московщини, якого власне за це і заслали москвини. Мотря пішла з ним на заслання, де й закінчила своє життя.

X. ВЕЛИКА ПІВНІЧНА ЗІЙНА.

Нешаслива для України Переяславська умова, яку гетьман Богдан уважав лише одною з тимчасових умов, що мали завданням допомогти відновити Україні суверенну державу предків, опричинилася до важливої зміни співвідношення сил на Сході Європи. Ця умова, даючи змогу Московщині надзвичайно поширити свою державу, зміцнити її матеріяльними і людськими засобами, втягнути до співпраці значно культурніші за москвинів українські освічені кола, виховані на культурі Заходу, штовхнула Московщину у вир тих конфліктів, які тоді розв'язувала Європа у війнах, що охоплювали величезні терени від Іспанії й Англії до Туреччини й України.

Московщина, наблизившись, наслідком тої фатальної для нас і Заходу умови, на півночі до Балтику, а на півдні - до Чорного моря, почала змагатися за опанування узбереж тих морів. Війни проти татар і турків за часів Самойловича, які були наслідком приступлення Московщини до антитурецької ліги, були одним з проявів намагання москвинів дістатися до моря, а одночасно були одним з наслідків того ж "Переяслава".

Та боротьба з Туреччиною не була легка: Чорне море було надто далеке від московських земель, а його вихід (Дарданельська протока) надто міцно тримала в своїх руках Туреччина.

Самозрозуміло, що Балтик під цим оглядом був у багато разів більш привабливий для москвинів і не можемо дивуватися тому, що Московщина лише чекала нагоди, щоб приєднатися до тих держав, які хотіли б виступити проти Швеції, що тоді панувала неподільно над Балтиком.

Така нагода трапилася в 1700 році.

У Швеції після смерти короля Карла XI став (у 1697 р.) королем його п'ятнадцятилітній син, якого малоліття спокусило сусідів до нападу на шведські володіння. Королем польським був тоді Август II з династії саксонської і власне він охоче піддався намовам втікача з Лівонії - Райнгольда Паткуля, який заохочував до походу на Лівонію. Паткуль обіцяв, що ціла Лівонія повстане при наближенню саксонсько-польських військ. Був, справді, час, що Лівонія належала до Польщі, але поляки не спішилися за неї воювати зі шведами. Та Август II мав, зрештою, при собі саксонські війська і війна за Лівонію усправедливлювала їх дальше перебування в Польщі.

Август II порозумівся з Петром I, що вертався із подорожі до Голляндії, і уклав союз, до якого ще приступив Фридрих IV,

король данський. Війна почалася в 1700 році з того, що саксонські війська Августа II напали на Ригу, данський король напав на гольштинсько-готторпського князя (швагра Карла XII) і зайняв майже всі його володіння. Московський цар Петро, захоплений їхніми успіхами, обложив Нарву.

Та Карло XII виявився не-аби яким стратегом і, розбивши блискавичним ударом данців, підійшов до столиці Данії, приневолюючи Данію підписати мир у Травендалю, яким зобов'язувалася Данія не тільки вернути всі зайняті землі, але й зобов'язалася не приступати до жодних ворожих Швеції союзів.. Після того рушив Карло XII з невеличким військом у Ливонію і в бою під Нарвою розторопив у п'ятеро більші числом * московські війська, змушуючи їх до зложення зброї. Саксонський війська, почувши про переможний похід Карла XII, не чекаючи його наближення, втікли з під Риги.

Хоча польський сойм відмовлявся від участі поляків у нападі саксонських військ на Ригу, Карло XII рушив на Варшаву, яку здобув, і в 1702 році побив під Клішовом саксонські війська та дійшов до Кракова.

Посуваючися по польській території, шведи грабували населення і це улекшило Августові II створення т. зв. Сандемирської конфедерації польської шляхти для дальшої боротьби зі шведами. Та у Варшаві під проводом кардинала Радзейовського створилася інша, варшавська конфедерація, яка стояла за шведами. Під тиском шведів і прихильників Августа II вибрали польським королем Станіслава Лещинського, з яким тоді підписав Карло XII союзню умову (1704 р.)

У військових операціях на терені Польщі поляки приймали дуже малу участь, обмежуючися до наскоків нечисленних партизанів, які стояли по боці одного або другого короля. Боротьба велася головню між шведськими військами з одного боку і саксонськими та московськими з другого.

Карло XII, щоб ізольувати Московщину, вирішив змусити до капітуляції Августа II і з цією метою раптом ударив, незважаючи на протест Німецького Союзу і спробу москвинів головню українськими силами підтримати в Польщі прихильників Августа II, на Саксонію. Перемога була повна, і Август II приневолюний був у 1706 році підписати мир у Альтрандштаті під Ляйпцігом, зректися польської корони, визнати королем Станіслава Лещинського і розірвати союз з Московщиною.

Карло XII мало не рік ще лишався у Саксонії, готуючися до боротьби з Московщиною.

Коли б Московщина не використовувала в цій війні немос-

---

*Шведські джерела.

ковських військ (українських та інших народів) імовірно й вона б капітулювала цілком. Та величезні території, якими московини розпоряджали, як рівнож чужі людські й економічні засоби, заохочували московинів до дальшої боротьби, бодай з метою добитися почесного миру.

Українці мусили в цій війні складати голови свої за зміцнення і поширення московської імперії, за зріст могутності свого ворога, а тим самим за зміцнення тих кайданів, які дещо зли Україну.

Гетьман Мазепа ще не міг тоді піти на відвертий конфлікт з Московщиною і мусив висилати українські війська туди, куди їх скеровували московини. Наслідком того українські війська, такі конечні в Україні, мусили битися тоді під Варшавою і по цілій Польщі. Українські війська спільно з генералом Брандтом перемогли шведського генерала Л'онгельма, але в 1706 р. загинув під Несвижем полковник Миклашевський, а під Ляховичами ж боронячи інтересів ворогів України, - дістався в шведську неволю Мирович.

А тимчасом, поки шведи боролися в Польщі і в Саксонії, московини, здобувши два невеличкі шведські замки над Невою, будують там твердиню Шліссельбург, місто Петербург та морську твердиню Кронштадт. Ці твердині й місто збудовано знов же на трутнях українських, бо майже всю важку працю навалено було на козаків, а трактовано було їх, як справжніх рабів.

Правда, і московини билися в Польщі (туди ходив Петро, щоб допомогти Августові II і стримати похід Карла XII на Саксонію), але, коли Карло XII, перемігши Августа II, рушив знов на схід, московини спішно почали відступати, і Московщина затропонувала Карлові XII мир. Але Карло XII не хотів тимчасового миру й, відкинувши пропозицію (листа від Петра I звернув не розкриваючи!) рушив в напрямку на Москву.

Петро I гарячково шукав посередників, які довели б до замирення. За таке посередництво, напр. герцогові Марльборо обіцяв дати князівство Київське або Володимирське.

Та з того нічого не вийшло. Карло XII саме тоді був на вершці своєї слави і могутності.

Така, отже, була ситуація, що над нею вже слід було подумати й Україні, яка могла кожної хвилини сподіватися перенесення військових операцій не лише на московські, але й українські землі.

Становище було тим трагічніше, що можна було сподіватися не лише того, що Московщина заплатить українськими землями за підтримку, але й можна було припускати, що й Карло XII намагатиметься купити собі прихильність польську та вірність королеві Станіславу поляків тими ж українськими землями.

ХІ. ЗРІСТ АНТИМОСКОВСЬКИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ І ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ.

Тимчасом в Україні антимосковські настрої зростали чим раз більше не лише серед козацтва і широких народніх мас, але й серед старшини.

Причин для наростання тих настроїв було досить.

По перше: почавши від 1700 року, Україна мусила майже що-року виправляти своїм коштом усе нові й нові полки в далекі походи, де вони билися за чужу справу, зміцнюючи ворога України - Московщину. В тих походах гинули козаки не лише від рук тих, з ким мусили воювати, але й від важких умов життя до яких треба зараховувати: незвичне підсоння, тяжку службу, погані харчі і хамське відношення москвинів до українського війська.

Те коли почалася облога Нарви і мало під нею прийти до бою, викликав Петро I і туди 12-ти тисячну українську армію. Москвинів розбили шведи ще до її приходу, але важкий похід на далеку північ і лихий харч спричинив такі великі втрати й дезорганізацію, що це військо стало цілком небогездатним. Москвини мусили відіслати рештки цієї армії додому, але на її місце змусили гетьмана прислати інше, семитисячне військо.

Не один успішний бій зі шведами завдячують москвини українцям. Напр., перемогу над армією шведського генерала Штайнбаха у Ліфляндії завдячують москвини українському війську.

Та дяка українцям за те була така, що москвини, щоб прихилити до себе Польщу, згодилися віддати полякам навіть і ті правобережні землі, які ще належали до Гетьманщини.

У 1703 році на московське жадання мусів рунити на Білорусь полковник Миклашевський на чолі 12-ти тисячної армії.

У 1704 році мусив Мазепа виступити на допомогу Польщі з наказу тої ж Московщини, на чолі 40 тисячної армії.

Про те, як поводитися москвини з українським військом можуть свідчитим хоч би численні скарги комендантів українських військ. Так напр. з північного фронту писали гетьманові про те, що воякам видали лише по три і по чотири шапки житньої муки на місяць, не даючи ні соли, ні крупи, ні тим більше - сала. Коней козацьких, виснажених піврічним походом, не було рівно ж чим годувати, а козаки обдерлися в дорозі і, не маючи грошей за що купити взуття та одяг, хворіли і вми-
рали.

Знов же полковник Горленко, який був наказним гетьманом військ українських, що оперували на Литві й Білоруси, скаржитья, що з-під його проводу забрали москвини 1000 козаків для служби у військовій пошті. Москвини, послуговуючися тою поштою, у тих козаків відбирали коні й кидали їх, використавши, напризволяще й доводилося ті коні розшукувати. Навіть самого Горленка москвини зтягли з коня і повідбирали у нього та його старшини коней.

Знова Герцик скаржився гетьманові на Паткуля, який просто відібрав у миргородському полку коней, призначених для гармат та табору, та й попродав їх у Франкфурті над Одрою.

Бувало, що наслідком такого поступовання козаки мусіли потім піхотою, обдерті, без харчів вертатися в Україну.

Другою причиною зросту зненависти було використовування козаків для важких земляних робіт, підчас яких ті козаки працювали під зверхністю москвинів.

При будові укріплень Азова, Петербурга, Шлісельбурга, фортифікаційних роботах у Києві - всюди важко працювали наші козаки.

Як їм було там працювати можемо зміркувати хоч би на підставі рапорту полк. Черняка, який пише, що підчас будови Петербургу мусіли козаки працювати і в неділі та свята. На полк було видано по 15 заморених коней, що й порожнього воза не могли витягнути, а тому мусіли козаки самі на плечах, за кілька кілометрів носити опал. Московські офіцери немилосердно б'ють, грошей належних не платять, хвороби десяткують людей. Що ж дивуватися тому, що в Україну звідти вернулося тільки коло третини тих, що були на тій праці.

Та й у Києві собі москвини дозволяли не лише збиткуватися над козаками при фортифікації, а їхні старшини відрубували козакам вуха і іншу наругу чинили.

Третьою причиною зросту зненависти до москвинів було те, що москвини поводяться в Україні так, як у здобутій ворожій землі.

Зразком московського поступовання може бути хоч би заховання московського відділу, який під командою Івана Павловича Зикова переходив через Городню (Чернігівський полк).

Москвини вдиралися там до хат, відмикали комори, грабували кожухи, убрання, а гусей і курей різали в дворі самого сотника, якого дім у часі його відсутности зайняли, а коли він вернувся, хотіли його вбити, й він врятувався, заховавшись в криницю. Дяка витягли москвини з крилоса й побили. Ганялися вони там за людьми, кололи їх шпадами. Відходячи позабирали зі собою багато майна й коней.

Описів такого московського поступовання можна навести дуже й дуже багато, тут подаємо ще один:

Так напр. московський підполковник Левашов, посуваючи-ся з москалями в 1702 році повз Кишенку, зажадав "контрибуції", обіцяючи за те не грабувати міста. Кишенці вивезли багато возів з хлібом, гусями, качками та іншими харчами і самому Левашову дано було хабаря грішми. Москвини це все забрали, а потім таки грабували міщан і козаків, попалили багато хат і клунь. Це тяглося кілька днів. Вийшовши - від Переволочної вислав Левашов москалів назад, з наказом відібрати від кишенців плуги та волів і тамті мусіли їх у нього за гроші викупляти.

Того ж року з відділу Скотова немилосердно москалі знущалися з українського населення, бючи, грабуючи, ранили ножами і забираючи в неволю.

Гетьман не раз скаржився московському цареві, але останній одного разу просто наказав так "потішати" українців: "без цього не можна обійтись. Ті прикрости треба терпіти для державного добра!"

Гетьман Мазепа в тих умовах, які тоді існували, маючи з одного боку над собою москалів на чолі з їхнім деспотом-царем, а з другого боку єдину підпору - українську старшину (народ без неї не міг вести боротьбу), серед якої зважди були охочі до доносів, не міг належно протидіяти тим безчинствам і бешкетам. А однак гетьман Мазепа пробував протестувати та скаржитися тому ж московському цареві, хоча з причин самозрозумілих убирив ті скарги й жалі в таку форму, щоб не викликати до себе недовіря.

Ще в 1698 році скаржився гетьман на труднощі, втрати і руїну, яку доводилося терпіти цілій Україні. Кілька ж років пізніше писав гетьман у Москву... "і козаки і посполиті - всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, зайдять нас москалі".

Отже, він представляв справу московському урядові так, немов би то у всьому лихому, що діяли москвини на Україні, обвинувачує нарід не лише москвинів, але й його, гетьмана. Лише так ставляючи справу, міг він, з одного боку, пробувати стримувати москвинів, а з другого - такими реченнями, як остатне, що не лишалися невідомими українській старшині, - хотів відповідно настроїти її та вказати, що жде Україну під Москвою.

І робив він такі заяви не раз. Вже тоді, коли гетьман Мазепа приготувався до зірвання з Москвою (1706), писав він до Головкина "з усіх сторін доходять до мене скарги на своєвільство москалів".

Поза тим усім українська старшина, освічені верстви і свідоміше козацтво, бачили не лише цілість московської колоніальної політики, але їй ставало їм все яснійше, що Україні в разі перемоги Московщини, чекає лише і тільки неволя, позбавлення і тих автономних прав, які ще їй лишилися.

Під впливом з одного боку, зросту антимосковських настроїв, а, з з другого - шведських перемог і очевидного поденервовання самих москвинів, які гарячково готувалися до оборони, старшина все більше починає задумуватися над konieczністю зірвання з Московщиною.

Старшина знає про спроби як шведів, так і поляків навязати контакт з гетьманом, знає тому, що гетьман Мазепа восени 1705 року схопив посланця від короля Станіслава Лещинського, який до нього приїхав з таємними пропозиціями, заарештував, допитував і зізнання з допиту разом з надісланим королівським листом переслав московському цареві. Робить подібно гетьман Мазепа і з кількома іншими пропозиціями з боку польського короля. Рівно ж гетьман Мазепа, довідавшись про таємні переговори Міклашевського зі Станіславом Коцьолом, в яких обговорювали й "Гадяцькі пункти", покарав останнього.

Згадане покарання стародубського полковника М. Міклашевського, який в 1703 році вів таємні переговори з троцьким каштеляном С. Коцьолом, одним з визначних прихильників Августа II про приєднання України до Польщі на засадах гадяцької унії, не лише найменшого сумніву в тому, що 1) гетьман Мазепа аж ніяк не належав до прихильників ідеї зєднання України з Польщею хоч би й на основах Гадяцьких пунктів і 2) що приватні таємні переговори полковника стародубського, ведені за згодою кількох його однодумців, у жодному випадкові не можемо трактувати, як "секретні українсько-польські переговори". Міклашевський не лише не мав на їх ведення уповноваження чи дозволу України в особі її гетьмана, але й був покараний за спробу їх ведення.

Так заховувався гетьман Мазепа, як бачимо і в 1689 році і в 1707 р.!

Гетьман, здавалося, твердо стояв по московському боці не лише на словах, але й тому давав докази, які й були причиною, чому численні доноси на нього москвинам (а такі весь час були) - не мали жодних наслідків. Все це українська старшина знала, але не знала нічого про те, що гетьман сам навязав контакт зі шведами. Тимчасом гетьман безперечно від 1705 року вже мав звязки з шведським королем.

Гетьман Мазепа, як знаємо, пильно стежив за подіями, приглядався до успіхів шведів, добре бачив, до чого прямує Московщина, та певно не раз пригадував собі шведсько-український

союз , підписаний після переяславської угоди Богданом Хмельницьким, з ворожою вже тоді Московщині Швецією.

Але доводиться припускати на основі відомих нам фактів, а також листів, що збереглися, одне: гетьман Мазепа не мав охоти складати будь-якої угоди з Польщею, тільки намагався навязати безпосередній контакт з Карлом XII.

Але гетьман Мазепа тримав свої заходи в глибокій таємниці, значить, якою безпринципною була українська старшина, значить, що можна бути майже певним, що серед неї знайдуться продажні душі і спробують "вислужитися" перед московським царем.

Гетьман уважав за користніше вести так справу, щоб старшина думала, немов він орієнтується на Москву або, коли й підозрювала, що гетьман не є прихильником Московщини, то не мала жодних конкретних доказів слушності своїх підозрінь. Але одночасно гетьман хотів, щоб у старшини, немов без його участі, зростала свідомість konieczности відновлення боротьби з Московщиною, неможливості погодити своїх інтересів з московською політикою, свідомість страшної небезпеки для українських "вольностей" у випадковій перемозі Московщини та бажання використати нагоду, що її дає історія. Гетьман хотів, щоб старшина все більш часто згадувала шведсько-український союз часів гетьмана Богдана, але з певністю не ставився прихильно до зацікавлення старшини гадяцькими умовами.

В тому, що гетьман Мазепа не укладав жодної угоди з королем Станіславом Лещинським найкраще переконують нас деякі листи самого короля.

Вправді, король Станіслав Лещинський писав до Франції, наче б то він співпрацює з гетьманом Мазепою від 1703 року і представлявав справу так, немов би він, польський король може говорити і про Україну, як частину своєї держави і то за згодою самих українців.

Однак треба пам'ятати, що таке свідоме фальшовання правди було користним для Польщі та її короля і було можливе тільки тоді, коли гетьман не мав безпосереднього зв'язку з Карлом XII. Можливо однак, що польський король знав щось про зносини гетьмана зі шведами, а може лише про те, що гетьман намагався зв'язатись з Карлом XII.

Станіслав Лещинський прекрасно знав, що поляки мріють про загарбання України і знав, що король Август II, його противник, може похвалитися зобов'язанням Московщини передати Польщі цілу Правобережну Україну.

За таких обставин, щоб здобути собі так йому потрібну прихильність поляків, мусить Станіслав Лещинський перспек-

тивою загарбання цілої України здобувати собі популярність. Для того він ставить справу так (хоч би в своєму універсалі до українців), немов би річчю певною є, що гетьман Мазепа погодився на "гадяцькі пункти", а в листах до Карла XII представляв усе так, наче б Мазепа визнає суверенітет Польщі.

Ці вигадки мали в першу чергу переконувати самих поляків, а універсал був одночасно спробою короля передришити справу.

Самозрозуміло, що додані до праці Адлерфельда зізнання якогось аноніма - шведського старшини ("Umständlicher Bericht von der Schlacht bei Poltava") не може братися поважно в рахубу, хоча власне з нього черпав свої компромітуючі відомости проф. Оглоблін. Той анонімний автор, хоча сам твердить, що зміст поданої ним таємної умови між гетьманом Мазепою та Карлом XII і Станіславом був нікому невідомим бо умова була заклкчена так спритно і таємничо, що "про неї ніяка людина не знала, лише королі шведський і польський, граф Піппер, якийсь польський сенатор, імя якого я собі не пригадую, та один архієпископ із Сіверщини чи Болгарії, що був вигнаний зі свого краю" проте... наводить кілька фантастичних пунктів цієї умови, а саме, "Пункт перший. Гетьман зобов'язується прийняти шведського короля з його військом в герцогстві Сіверським (в північній Україні - Гетьманщині) і йому там відступити такі укріплення як Стародуб, Новгород-Сіверський, Блин, Брянськ і інші.

Подруге: Шведи могли б там так довго мати зимовий постиї, доки Мазепа не зібрав би цілого війська й не притягнув би на свій бік білгородських і донських козаків, незадоволених московським царем з приводу обтинання і позбавлення їх свобод та прав.

Потрете: Мазепа воліє прикласти всіх старань для того, аби притягнути на свій бік також калмицького хана Аюка, огірченого на московського царя.

Почетверте: Коли Мазепа ці три пункта виконає шведський король рушає тоді із своїм та його прилученим військом прямо на Москву.

Що тичиться постачання шведського війська, то Мазепа зобов'язується спроваджувати для нього провіант з південної України - Гетьманщини й Білгородщини. У зв'язку з таким плянуванням московський цар буде змушений відступати в бік своєї столиці Москви й ріки Волги. Тому, що він не відважиться у відкритім полі вступити з шведським військом у бій, як-що не матиме при собі війська в троє більше за нього, то тоді шведське військо буде встані приписувати йому свої

закони".

У четвертому пункті тієї мітичної "умови" між кролем Станіславом і гетьманом Мазепою знаходимо між іншим, як слушно пише Д. Олянич, таку фантастичну вигадку: "Ціла Україна, рівнож герцогства Сіверське, Київське, Чернігівське, і Смоленське повинні знову прийти під польське панування й бути до корони прилучені. Зате обіцяно Мазепі надати в винагороду титул князя, йому відступити також воєводства Витебське й Полоцьке на кшталт, як герцог Курляндський володіє своїм краєм. Нарешті був визначений день, на який Мазепа мав скликати своїх полковників, їм умову переказати та їх вговорити добровільно на те погодитися, чого можна скорше сподіватися, як-що він зясує їм незаперечливі вигоди, які вони з того очікували б, осягнувши знов свою попередню свободу, з якої московити залишили їм не щоінше, як тіль".

- Наведене взяте, як ми вже казали, з доданого до праці Адлерфельда звідомлення аноніма ("Umständlicher Bericht von der Schlacht bei Poltava") у примітці до якого додане, що воно походить від одного значного і заслуженого шведського старшини, який хоче заховати в таємниці своє ім'я.

Звичайно, всі інші відомости (і то не анонімові!), матеріяли, документи, листи доводять, що жодної подібної умови не існувало і існувати не могло.

Те, що король Станіслав Лещинський знав ціну тих фантазій, доводить слідуюче: згадані вигадки ширить король в роках 1706 і 1707, це-б-то тоді, коли ця справа має, так би мовити "академічний" (чи краще сказати - пропагандовий) характер. Коли ж похід в глиб України починає набирати реальних зарисів і треба над тим думати поважно, це-б-то у вересні 1708 року, вже в листі до Карла XII той самий польський король цілком поважно приймає під увагу повну можливість збройного виступу гетьмана Мазеви проти нього. Цей лист є переконуючим доказом того, що між Станіславом Лещинським і гетьманом Мазепою не було жодного порозуміння, не було жодної конкретної умови і що сам король не знав і в 1708 році, яке становище може зайняти гетьман Мазепа!

В листі короля Станіслава читаємо таке: "Мазепа прислав до мене кількох гінців з підтвердженням раніше даних обіцянок. Він просив мене про допомогу, запевняючи... що при мойому наближенні відновить зі мною звязок і вживе його на користь своєї країни... Коли мені вдасться... армію воєводи вернути до послуху силою, то матиму можливість боротися з Мазепою, на той випадок, коли він не дотримає обіцянок".

Як бачимо, С. Лещинський не був певний того, яке становище займе Мазепа до нього. Тому мусимо погодитися з думкою С.

Томашівського, який каже, що те, що подане в "безіменній реляції про полтавську битву... має всі ознаки апокрифічного джерела".

А тимчасом, безперечно, гетьман був у зносинах з шведським королем і з ним мав якусь умову, невідому його оточенню.

Коли і мав якісь зносини з королем Станіславом - то хіба лише початково, шукаючи через нього безпосереднього контакту з шведським королем. На це могли б вказувати такі уваги: Г. Нордберга, який у жовтні 1707 року нотує: "Гетьман або вождь козаків України Іван Мазепа" посилав посла зі згодою перейти на його бік "як-що він одержить запевнення в підтримці і допомозі шведського короля". ("Leben Carl des XII", 1746).

Про це ж згадує Г. Нордберг у вересні 1708 року так: "Попереду вже було сказано, що в минулому році Мазепа запропонував (королеві Карлові XII) свою допомогу проти царя. До того король не хотів нічого знати про те, почасти тому щоб його не запідозрювано в таємних плянах, почасти особливо тому, що не можна на такий нарід сполягати, який звик охоче вдаватися під охорону, кидаючи в тяжку хвилину своїх спільників". Наведене підтверджує цілковито думку, що гетьман Мазепа не мав жодного наміру входити в будь-який союз з Польщею, лише зі Швецією.

Зрештою це твердження цілковито згідне з численними іншими матеріалами з тих часів.

Відсутність порозуміння з поляками підтверджує також справа Якуба Уляшіна. Першого жовтня 1708 року московський генерал Інфлянт арештував польського шляхтича Уляшіна, котрий віз листа від Понятовського, резидента короля Станіслава при шведському королі, в якому було прохання звільнити з полону його брата. Та на тортурах зізнав Уляшін, що Понятовський доручив йому передати словесно пропозицію перейти на бік шведський, як тільки шведи ввійдуть в Україну.

Мазепа знав про це все хоч би з листа Головкина, який переслав гетьманові листа відібраного у схопленого Уляшіна та зізнання зроблені ним на тортурах і писав: "Ізвольш, Ваше Сіятельство, сево на крепко предостерегать, даби не било таких прелестніков в малоросійском народе, от неприятеля подсланих".

Гетьман, однак робив усе для того, щоб старшина без його участі була так настроена, щоб у рішачю хвилину з радістю і охотою стала при боці свого егетьмана одноставною лавою, спрямованою проти одвічного ворога України - Московщини.

XII. ПЕРЕД ЗІРВАННЯМ З МОСКОВЩИНОЮ .

Наші історики й "мазепознавці" новітніх часів блукають стало серед двох ріжних насвітлень постаті гетьмана і не можуть визволитися з-під впливу московських інсинуацій, а тому навіть наставлені прихильно до гетьмана пишуть хоч би таке: "Гетьман зневірився в царя і союз із Московщиною та вирішує шукати нового союзника".

А звідки випливає, що гетьман Мазепа хоча хвилину вірив у той союз з Московщиною і в московського царя? З запевнень гетьмана, на які він був такий щедрий?

Але ж гетьман запевняв рівно ж і поляків, що на Правобережжі він дбатиме лише про польські інтереси, тоді, як ми маємо документальні данні, що Мазепа вживав усіх можливих засобів для того, щоб Правобережжя не було під Польщею.

Але ж гетьман вже тоді, коли шведи ввійшли в межі України, коли все вже було вирішено, ще й тоді запевняв москвинів у своїй відданості московському цареві. Гетьман Мазепа, щоб не викрили москвини передчасно його намірів, уже після перемоги москвинів над шведським відділом під Лісною, посилав свого одnodумця - Максимовича просити царя московського затвердити закуп маєтностей у Рильському повіті (Московщина). Неправдивість усіх тих запевнень очевидна кожній об'єктивній людині, і ясно, що на них спиратися смішно!

Всі ці факти, а в першу чергу ціле поступовання Мазепа від перших днів гетьманування і нарешті його "Дума" з усією переконливістю доводять, що він ніколи не "вірив" у московську приязнь і ніколи не думав лишатися під московською зверхністю, але... але він хотів вибороти Україні суверенність, а це було можливим лише при якнайбільшій обережності і вдаванню зі себе московського прихильника. І для цього влітку 1707 року гетьман дає московському цареві ще один "доказ своєї вірності", відсилаючи йому листа з польськими * пропозиціями приєднатися до шведської сторони!

А тимчасом рік перед тим, підчас урочистого прийняття, влаштованого гетьманом на честь царя, не хто інший, тільки гетьман Мазепа, після прийняття для царя і бенкету, спровокував п'яного Меншікова заголосо (так, щоб почула старшина) запропонувати гетьманові взятися за винищування ста-

---

*польські пропозиції були зайві, бо гетьман давно вже удержував контакт зі шведами.

шини, користаючи з того, що є вся царська армія в Україні. Мало того, гетьман Мазепа, коли і цар і Меншіков та інші зі салі вийшли, звернув увагу старшини на ті слова Меншікова, додавши "Вони мені завжди співають ту пісеньку".

Було б смішною наївністю, знаючи те, що ми знаємо про діяльність, погляди і вчинки Мазепа, вірити московській вигадці, вигадці, що їй вони самі не вірять, про "московську орієнтацію" гетьмана.

Мудрий і досвідчений політик, дипломат і патріот не міг інакше робити, й саме історія мусить засвідчити, що гетьман Мазепа в складній дипломатичній грі перевершив москвинів, і вони справді до останнього моменту, до хвилини, коли Батурин замкнув перед ними свої брами, не знали нічого про справжні його наміри!

Де-які поважні автори-сучасники твердять, що вже влітку 1705 року діяв гетьман у порозумінні з Карлом XII.

Інші джерела вказують на час перебування гетьмана в Білій Криничі (недалеко Крем'янця) у доньки князя Вишневецького, княгині Дольської, як на час навязання переговорів зі шведами.

Важко сказати, чи справді княгиня Дольська відіграла ролю звязкової в цих переговорах, бо хоча фактом є листування Мазепа з нею, листування характеру політичного, проте можна сумніватися, чи й сама княгиня, гаразд розуміла свою справжню ролю в цій справі! В кожному разі не підлягає сумніву, що гетьман Мазепа мав також інші шляхи, якими послуговувався для своїх зносин.

Та про ті зносини українська старшина не знала нічого, однак, завдяки зручній гетьманській політиці вона сама доходила до свідомости кінечности виступу проти Московщини.

Частина української старшини влітку 1706 року починає думати над зірванням з Московщиною.

У генерального обозного Ломиковського та миргородського полковника Апостола сходяться не раз потайки старшини й міркують над цією справою, а прилуцький полковник Горленко звертається одного разу до гетьмана зі словами: "Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну з-під польського ярма, а твою душу й кости діти наші клястимуть, коли ти залишиш козаків у такій неволі"... Та гетьман нічого конкретного на ті слова не відповів.

Приблизно рік пізніше українська генеральна старшина в Жовкві, в домі Ломиковського, відбула таємну нараду і вирішила налягти на гетьмана, щоб шукав звязків зі шведами.

Гетьман Мазепа перед тим узяв присягу від свого генерального писаря Орлика на хрест у його вірности, а одночасно

склав у його присутності сам присягу, в якій заявляв про те, що не для приватної користи, а ради "добра нашої бідної матки України" дбатиме про те, щоб вони "не загинули ні від московської сторони, ні від шведської".

Тимчасом серед генеральної старшини, яка знала про настрої тих, зпосеред себе, що збиралась у Ломиковського і припускала, що гетьман може бути з ними, знайшовся вже зрадник. Був ним Василь Кочубей (батько Мотрі), який спільно з полтавським полковником Іскрою скомпонували на гетьмана доноса, що складався з 27 пунктів і подали його московському урядові.

Так до повені доносів, які напливали до москвинів протягом цілого гетьманування Мазепи, долучився ще один, за яким цим разом стояли люди, що займали визначні становища. Як становище Кочубея та його зорієнтованість у політиці й настроях генеральної старшини, так і близькі відносини з гетьманом були причиною тому, що той донос виглядав поважно і правдоподібно. Але надзвичайна обережність гетьмана, який, навіть присягаючи при Пилипі Орлику, властиво нічого конкретного не сказав, який нікому не відкрив ані своїх зносин зі шведами, ані тим більше про їхній характер, були причиною, чому властиво і Кочубей не міг виказати чогось певного і конкретного, не міг подати якісь переконуючі докази.

У тому доносі є багато різних дурниць і дрібничок, які доводять, що Кочубей віддавна займався шпигунством, але нічого властиво не знав, а оперував головно чутками й вигадками. Серед них слід згадати вигадку немов би король Станіслав хотів зробити Мазепу "чернігівським князем", або що Мазепа зібрав довкола себе 300 сердоків, щоб "відстрілюватися від царя", коли б той хотів забрати його у Москву".

Москвини, згідно зі своїм звичаєм, схопили обох доносчиків, відвезли до Витебська і там узяли їх на тортури, а ті, не можучи дати жодних доказів, відкликали всі свої обвинувачення, але москвини їх засудили на смерть, привезли з Витебська в Україну і виконали під Києвом свій присуд.*

Саме під цю пору гетьман покликав до себе кількох із старшин (генерального обозного та полк. прилуцького, миргородського і лубенського), що хотіли боротися за суверенність України, відібрав від них урочисту присягу, що вони все, що їм стане відомим, збережуть у таємниці, а потім присягнув сам. Однак, і після цього гетьман їм імовірно не відкрив усього. Пилип Орлик, безперечно найближча до гетьмана особа, як сам пізніше признався, і в 1708 році ще не мав певності що-до намірів гетьмана!

Вже після Полтавської катастрофи московські політики, іс-

* Див. примітку в кінці книжки.

торики та їхні прихвильники українського походження охоче використовували найнеімовірніші чутки й вигадки про зносини Мазепи "з ворогами", але в дійсності Орлик мав рацію: ніхто не знав нічого певного про зносини гетьмана.

У меморіалі, зложенім українською старшиною на чолі з Пилипом Орликом та кошовим Гордієнком дня 20 жовтня 1709 року Карлу XII, стверджується що: "до нині не відомі" ім "укриті і таємні наміри ясновельможного гетьмана Мазепи".

Всі протилежні твердження, як і де-які документи, в яких згадується про Мазепу, що зберігаються в чужих архівах, не заслуговують на довіря і подають дуже часто цілком фантастичні відомости. Прикладом того може бути хоч би меморіал короля Станіслава, надісланий ним у червні 1707 року до шведського канцлера - графа Пішпера, що його надто поважно трактував проф. Б. Круницький, реферуючи працю шведського вченого - Гільдебрандта.

Цього меморіала склав винницький староста на основі таємних розмов, які мав (на його доручення) з гетьманом католицький чернець Зеленський.

Кожний, поставившись критично до тексту "меморіалу", легко прийде до єдиноможливого висновку, а саме, що все, що вкладає той чернець в уста Мазепі є майже фантастичне і цілковито неймовірне.

Чудні й смішні "відомости" про отруєні москвинами провіянти, відомости про силу окремих військових груп і плян військових операцій - все є не тільки не відповідає правді, але й свідомо фальшиве. Коли ж навіть припустити, що гетьман міг щось подібного сказати тому ченцеві, тоді доведеться трактувати сказане, як переконуючий доказ того, що гетьман не хотів полякам сказати ані слова правди!

Власне ті, часто цілком безглузді, відомости доводять, що "меморіал" є документом, негідним найменшого довіря та що й прийнята наче б то під увагу гетьманом можливість зв'язку України з Польщею є такою ж вигадкою, як і ті відомости. Польському королеві було вигідним переконати шведів, немов українці визнають зверхність польського короля, але це йому могло вдатись лише тоді, коли б Карло XII не мав безпосереднього контакту з гетьманом Мазепою.

Для москалів і москвофілів було і є конечним переконати українців, немов гетьман Мазепа вів переговори не зі шведами, а з поляками і боровся не за самостійність України, тільки за приєднання її до Польщі.

Та цим вигадкам перечить ряд документів, серед яких у першу чергу слід згадати три.

Першим таким документом є маніфест Карла XII з грудня

1708 року, в якому він урочисто заперечує вигадки ворогів про намір будь-яким чином узалежити Україну від Польщі.

Другим документом є подані значно пізніше гетьманом Орликом у його "Дедукції прав України" пункти умови, підписаної Карлом XII та Мазепою. Про них, безперечно, довідався гетьман Орлик від самого шведського короля.

Ось ці пункти:

1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська і коли вимагатиме того потреба і коли помічі цієї проситимуть Князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.В. довірить керування ними Князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що як виявиться, належало колись народу українському, передається і задержиться при українському князеві.

3. Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка - треба сподіватися - не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольности з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, що до герба й титулу князя України. Й.К.В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб".

Третім і чи не найбільш переконуючим документом є урядове ствердження в московському "Щоденнику воєнних операцій полтавського бою", що в захопленому після бою шведському архіві канцлер Головкін і підканцлер Шафіров знайшли багато листів гетьмана до шведського короля, в яких була мова лише про перетворення України в самостійне, ні від кого незалежне князівство.

Це ствердження, як бачимо, цілковито збігається з поданим гетьманом Орликом у своїй "Дедукції", а однозначність цих, так протилежних від себе джерел, є вже сама по собі цілковито переконуючим аргументом у цій і без того ясній справі.

Таким чином, можна з певністю сказати, що гетьман Мазе-

па в цілковитій таємниці, в надзвичайно несприятливих обставинах для переговорів зумів добитися від шведів визнання суверенітету України і зобов'язання боронити той суверенітет від усіх її ворогів.

Більше в тих обставинах добитися було неможливо.

Таким чином, дипломатичні заходи і політика Мазепи дали надзвичайно добрі наслідки. Решта - залежала від зброї.

XIII. ЗБРОЯ Й ПАТРІОТИЗМ ПРОТИ ОБСТАВИН, КІЛЬКОСТИ І ЗРАДИ.

Коли збройна боротьба шведів у українців з Москвою була закінчена, а події тих років стали "минулими" або й "давноминулими", не лише московські історики, але й наші, і то як політичні москвофіли, так і не москвофіли (в тому й такі, які самі потрапили тільки звести на манівці великий ентузіазм мас українських 1917-18 рр., здезорганізувати оборону і нарешті приїхати з поклоном до окупантів), почали уділяти свої спізнені "поради" і "поучення" гетьманові або... трактувати рішення гетьмана як "авантюру".

У зв'язку зі сказаним, перед тим, як перейти до опису подій, мусимо коротко звернути увагу на стратегічні можливості, які відкривалися перед гетьманом і на що міг числити як Карло XII, так і гетьман Мазепа.

Уважна аналіза рухів шведських військ і наказів короля дозволяє припускати з цілою певністю, що згідно з пляном, виробленим шведським королем, шведи мали перенести війну на Московщину, і шведський король мав намір, подібно до того, як він робив в Польщі й Саксонії, йти швидким маршем на Москву, щоб здобути її й, розтороцювши московську армію, змусити москвинів до капітуляції.

Для того, щоб улегшити собі завдання і заскочити москалів, плянував Карло XII, зєднавшись під Могильовом з армією Левенгавгта (16 тисяч), яка везла при собі з Риги харчі та інші запаси для об'єднаної армії, амуніцію й артилерію, щойно тоді рушити на Брянск чи взагалі обійти південне крило московської армії, обходячи фортифіковані райони, і з південного сходу вдарити на Москву, маючи за собою Україну, яка могла б не лише підтримати своєю армією, але й харчовими засобами.

Такий рух позбавляв москвинів можливості використовувати для дальшої боротьби українські багатства і людей.

Гетьман Мазепа, вправді мусив ще перед тим, майже всі більші українські сили повідсилати на допомогу мос-

квинам (пише він в листі до московського царя: "При мені городових недолітків на худих конях дві тисячі осталося, дві тисячі сердюків, одна компанійська хоругвов, та ще зо дві тисячі московських полків набереться"), однак в Україні тоді й москвинів було небагато. Гетьман зміцнив старі укріплення або фортифікував менші сотенні осередки й міста, в яких були українські залоги, і в опертю на них, підчас успішного посування на Москву шведів, можна було би змобілізувати нові сили, та й запорожці могли би прийти на допомогу.

Мазепа віддавна намагався забезпечити Україну твердинями, з окрема - столицю - Батурин, який хоча й мав вистарчаючу залогу, однак не міг би довго триматися з огляду на старі свої фортифікації, які не лише не відповідали новим вимогам, а подекуди й розсипалися. Гетьман заздальгідь хтів їх направити та москвини йому завжди ставали в тому на перешкоді. Вони не хотіли щоб ті міста в яких були українські залоги були добре укріплені, що нехить вони тим прикривали, що цар є досить сильний і тому немає пощо на укріплення витратити гроші.

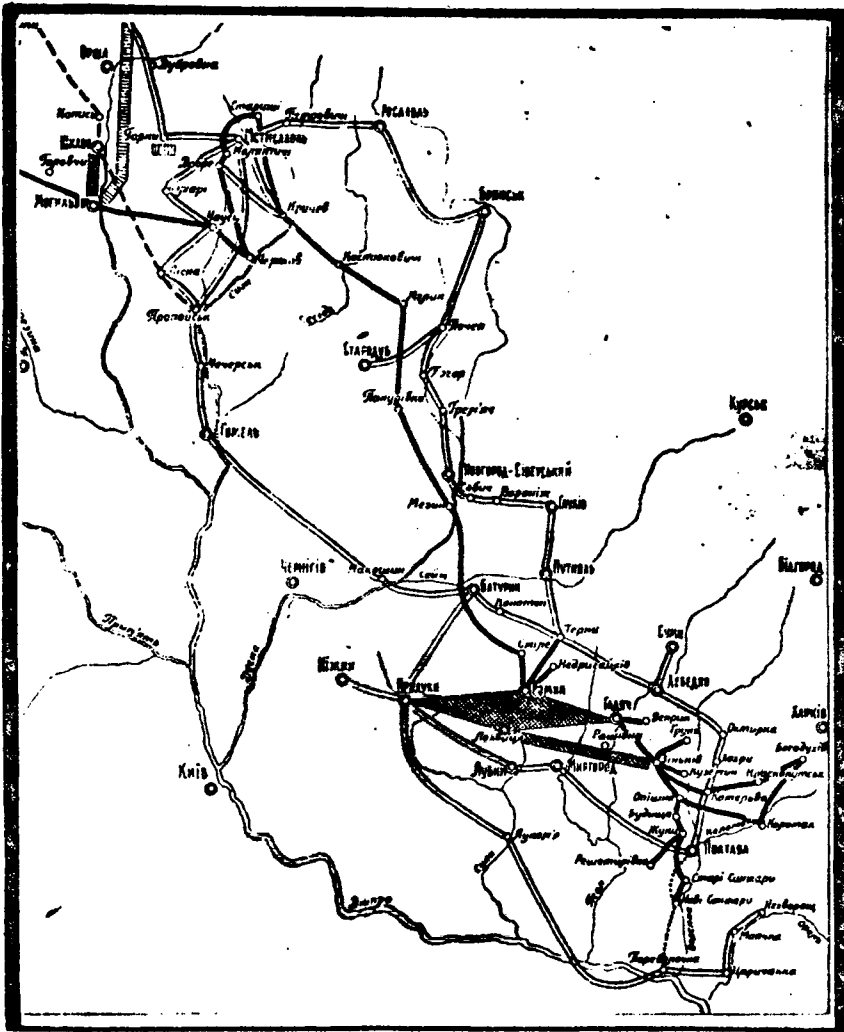
Збереглися з 1708 року "Статї доносительные гетмана і кавалера, на котрие он требует сво царскаво величества указу", які переслав гетьман московському царю через "Войська Запорожського осавула Дмитра Максимовича.

В них знаходимо такі цікаві "статї":

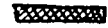

2. Артилерію войсковую і амуніцію, раді неудобства крепості Батуринской (понеже оная весьма обветшала і вали обалились), куда он гетман имеет вывести? А ежели его величество оную крепость укажет обновить і укрепит, то откуда дубового дерева к тому взять? (А прежде сего к строению того города за непрестанными воинскими крымскими і нынешними походами не било угодного времени). А напред того как та крепость строена при прежнем гетмане, і тогда по указу царского величества на строение оной дано било лесу несколько на десять тысяч дерев дубового іс пувітвльских лесов

3. Ежели (не дай Боже) неприятель вступит в Украину, то народ із городов і сел, оставя доми свої, врознь розбежтєся і збор денежной вскуду, із которого по давнему обикновению даются компанії і сердюкам годовие і месячные дачи, станет, то откуда на те дачі возмется? А без жалования, оставя службу, все разойдутся.

4. Будет царское величество повелит Белоцерковскую крепость держать і полякам не отдавать, то надлежит оную хотя того ж уезду людьми поправит і укрепит, і амуніцію учредит. І откуда оную взять?

УМОВНІ ОЗНАЧЕННЯ:

- Рух головної шведської армії
- Рух армії генер. Левенгаупта
- Рух московської армії
- Рух шведсько-українських військ після Полтави
- Розташування шведської й української армії
- Розташування московських військ

Рух військ Карла XII

Але "резолуції на "статті" були такі:

2. Куди із Батуріна артилерію вивести во время неприятельскаго сближенія, о том би господін гетман по ізвестію своєму ізволил подать совет і доношеніе его царскому величеству. Також і о строенні впрядь крепості Батурінской і коликое число і откуди ко оной лесов потрібно, о том би учіня доносительные статьи прислал впрядь.

3. О сем будет донесено его царскому величеству. Надлежит стараніе о том іметь і самому его милості гетману і кавалеру под нынешній военний час.

4. О сем донесено будет его царскому величеству.

Як бачимо, і цим разом москвини ухилилися від апробати внеску гетьмана про поліпшення стану українських фортець.

Однак Мазепа і в тих обставинах зробив, що міг.

Викликане тоді ж повстання донців під проводом Булавіна змушувало москвинів і туди кинути частину своїх військ. В таких укріплених містах, як Стародуб, Батурин, Новгородсіверск, Гадяч на інші, були залоги козацькі, на які міг числити гетьман з певністю. В Батурині були зосереджені великі запаси харчів і амуніції. Успішне просування шведів вплинуло б і на хитку старшину. Вона б також не виявляла наміру за особисті користи продавати Україну ворогові, а народні маси, козацтво і освічені кола, були віддавна неприхильні Московщині, і на них міг числити гетьман.

Таким чином, плян боротьби був, безперечно, реальний, добре обміркований і мав шанси на успіх.

Щож привело до трагічних наслідків? Москвини, відступаючи наказували селянам нищити все своє майно і харчі, а те, що самі селяни не знищили, нищило московське військо і палило оселі. Таким чином, шведська армія посувалася по цілковито спустошеній території і вже в Могилеві почала дошкульно відчувати голод. Але коли б Левенгавпт надтягнув з величезним табором (до 7 тисяч возів), артилерією і військом, все повинно було змінитися. Та під с. Лісною московські війська заатакували Левенгавпта, який посувався надзвичайно повільно і тому не зустрівся раніше з Карлом XII.

Безперечно, Левенгавпт не виявив ані потрібних якостей, ані рішучості коначної для людини, яка виконувала таку важливу місію. Завдяки безладу, який панував у його армії, вона спізнилася, а завдяки нерішучості ген. Левенгавпта й іншим його помилкам москвинам вдалося одержати під Лісною величезну, і то рішачу, перемогу. Шведи втратили там не лише більш ніж половину убитими, а що є найважливіше - всю артилерію й табори.

Згідно зі шведськими джерелами (Нордберг "Лиття Карла XII") події розгорталися так:

Карло XII мав намір, обійшовши укріплені райони на яких москвини готувалися давати йому відсіч і на них попалили власні села й знищили харчові засоби, вдарити на Москву. Зі своєю добірною армією рушив він з Польщі на схід, а з півночі від Балтика мав надтягнути граф Левенгаупт з військом, амуніцією, харчами й одягом, а що найголовніше - з артилерією. Шведські сили, зєднавшись, мали просуватися на північ від кордонів України і потім з південного сходу рушити на Москву.

Як про це вже була мова, шведський король був ще перед тим у контакті з гетьманом України, хоча цей контакт був імовірно не оформлений в жодній конкретній умові. У зв'язку з черговими пропозиціями гетьмана Мазепи серед дорадників короля повстала певна розбіжність поглядів. Одні, враховуючи труднощі прохарчовання армії й зиму, що наближалася, уважали кращим завернути в Україну і використати її допомогу, а інші стояли за просування наміченим шляхом. Карло XII все більше прихилився до думки скористатися з прихильності українського уряду й народу. Граф Піпер радив "не рухатися, вичікуючи прибуття графа Левенгаупта або й кілька миль посунутися йому на зустріч!" Але, як каже Нордберг, взяла гору пропозиція інших дорадників, які усаджували її тим, що "король одержить ... в Україні підкріплення в двадцять тисяч козаків, які хочуть визволитися з московського ярма".

Дня 15 вересня рушив Карло XII з місця свого постю до села Бистриці, а на другий день - до с. Воловники.

В цьому періоді становище гетьмана стало особливо важким: московський цар не лише, як і раніше, домагався все нових і нових відділів війська для включення їх у московські лави, але й наполягав на тому щоб гетьман сам на чолі українських військ прибув до московської армії.

Кількість українського війська, яке мав до свого розпорядження гетьман, була і так дуже невелика, бо незважаючи на всі заходи й старання щоб хоча б ту кількість затримати при собі, мусів, як стверджує Оляччин, власне в цьому критичному періоді відіслати до московської армії в напрямі Смоленська коло Ю.УІІІ: "два городові полки ніженський і переяславський. Вони перебували при дивізії генерал-лейтенанта Ренне. В половині серпня т. р. стародубський полковник Іван Скоропадський знаходився з двома полками - стародубським і чернігівським - коло Пропойська, а відтак при дивізії генерал-майора Іфлянта в районі Стародуба й нарешті в самому Стародубі. Пять інших козацьких полків, як ось миргородський, прилуць-

кий і лубенський, як рівнож ще два компанійні полки, перебували у сей час також при частинах московського війська. Опісля з них три перші полки вернулися в Україну й були зужиті з чотирма сердюцькими полками гетьманом для залоги Батурина".

Наведене цілком згоджується з архівними матеріялами (наказами Петра I і листами Гетьмана Мазепи, що збереглися).

Гетьман не мав жодної змоги ухилитися від висилки жаданих москвинами військ, лише міг пробувати, в межах можливості, їх число зменшувати. Висилаючи все ж він тим зменшував власні сили, сили, на які він міг опертися.

Вже підчас повстання донських козаків під проводом Булавина надіслав московський цар дня 6 квітня 1708 року листа до гетьмана, в якому писав: "Да против них же (Булавина й донців) велено ітиъ Белгородским розрядом і с слободскими полками ближнему нашему стольнику і воеводе князю... Голлицину... к которому в слученіе велено послать і подданому нашему гетману Івану Степановичу Мазепе несколько компаний -ских своїх полков..."

Звичайно гетьман постарався вислати можливо менше війська, але зробив це так, щоб не викликати будь-якого підозріння і тому пізніше в листі до царя, після різних побажань і похвал, написав між іншим: "А яко Божією поміччю і щастям Вашого Царського Величества ординовані от мене полки Полтавський і Компанійський проти вора Булавина получили над партиєю його бунтовщиюю одоленіе... так і впредь... да покорит Господь... всякого супостата". Отже вислав не "несколько", а тільки два полки.

Та серпня 1708 року вже доводиться гетьманові у відповідь на царський "указ" писати таке: "Сего дня, августа I., якого с господином Соловевим, капитан-поручником, отправил с городових полков лутчего перебраного войска 4500 і два полки компанії, 800 товариства в себи заключающих, для диверсії неприятелю к Пропойску, а особно к Смоленску два полки - Переяславський і Ніженський в 3000 числі, з котрої 2000 доброї піхоти, а 1000 коннітиці определітица і употребітица".

Отже з наведеного бачимо, що все ж, напередодні рішачючих подій довелось гетьманові на категоричне жадання москвинів, вислати їм на допомогу армію у 8.300 вояків. Та на цьому не кінець, далі, як видно з того ж листа москвини жадали від нього "указом" щоб вислав 3.000 або 4.000 війська у Польщу "к прежней с полковниками киевским і білоцерковским ординованій партиї".

На це гетьман відповів: "Тоє убо вашего царського ве-

личества повеленіє без всякого умедленія ісполніть потчу-ся (намагтимусь) токмо покорнее вашему царскому величеству з доземним поклоненієм дерзаю доносити, что прочіє ре-іменту мого полки, городові і компанійські в розлічніє міста на службу вашего величества розослані, а іменно: Київський з тогочасними малолюдними полками перебраними в Польщі, Стародубський і Чернігівський у Пропойську, Полтавський с компанією на Дону, Гадяцький у фортеці і при фортеці Печерській, а при мені зосталося пять полков з котрих два полки Ніженський і Переяславський отправлені к Смоленську, а полпяти тисячи переборного з тих же пяти полков товариства ординовані с двома полками компанії до Пропойська, при мені же городових самих недорослей і на худейших лошадах осталося 2.800, котриє своїми очима відал господін Соловев, да 2000 сердюков і єдина корогва компанії..."

З наведеного бачимо, що й архівні матеріали стверджують правильність наведеного твердження Оляничина, однак не можемо погодитися з висновками його "з цього слідує, що наш гетьман підчас свого приходу до шведського короля Карла XII не міг мати великого корпусу свого війська, але лише з нього якусь малу кількість, що виносила б від двох до трьох тисяч".

По перше: безперечно, хоча гетьман Мазепа й опинився в трагічному становищі, про те треба до його зіставлень ставитись з великою обережністю. Він безперечно свідомо й цілево зменшував кількість війська, яке ще лишалося в його розпорядженні і власне тому, підозрюючи, що москвини не будуть тому йняти віри, покликався на те, що "господін Соловев своїми очима відал".

По друге зі слів самого Омельчина бачимо, що деякі з названих ним військових формацій повернулись в Україну.

По третє: ми не знаємо докладного числа сердюків і компанійців, що були розкидані по містах і укріпленнях України, а їх число безперечно перевищало число подаване гетьманом і нарешті, найголовнішим аргументом проти висновку Оляничина є те, що шведські джерела згадують про значну більшу кількість війська, що прибуло з гетьманом і власне те число згоджується з пізнішими відомостями про ті військові сили.

Та, повторюємо: незаперечним фактом є, що в ті рішаччі дні гетьман мав дуже мало війська і що мале число козаків, що прибули з ним до шведського короля, не було і не могло бути показчиком відношення населення до гетьмана та його плянів лише було наслідком незалежних від гетьмана й українського народу, обставин.

У додаток до того всього, ще довелося гетьманові на ви-

могу москвинів, видати універсала з остереженням населення України перед шведами!

Таким невідрадним було становище гетьмана Мазепи напередодні рішучих подій!

Сам гетьман, як ми вже казали, вдавав тяжко хворого, але не зважаючи на це, все ж одержав від московського царя листовне домагання негайно вирушити на зеднання з московським військом у напрямі на Стародуб. Вправді гетьман на цього наказа московського царя з дня 6.Х. відповів, що почалися в Україні повотання* і він не може залишити Україну, але москвини зареагували так, що дали наказ київському воеводі Голіцину з москалями, взявши й артилерію, рушити в Гетьманщину для затримання України під московською владою, а від гетьмана жадає цар щоб він особисто прибув "на нараду".

Довше ховати своїх намірів було неможливо і, як стверджує Д. Оляничин на підставі історичних джерел, гетьман, не зважаючи на такі несприятливі обставини, одержавши відомість, що шведський король уже в Панорівці, негайно залишає Салтикову Дівицю і виїздить вгору по Десні, а звідти до Борзни. Там, як про це оповідав у своєму листі до митроп. С. Яворського Пилип Орлик, гетьман Мазепа скликав до себе своїх довірених полковників і старшин і їх запитав чи посилати йому післанця до шведського короля в справі його протекції над Україною? На те питання всі присутні полковники і старшини відповіли: "так". По такій їх потакуючій відповіді гетьман наказав закликати до нього свого управителя в Шептаківці Івана Бистрицького*. Коли цей до нього прибув, він звелів йому перед усіма присягнути, що триматиме те все, що йому доручиться в таємниці. І. Бистрицький присягнув і обіцяв, що дотримає це. Тоді гетьман звелів своєму писареві Пилипові Орликові скласти в латинській мові інструкцію до канцлера шведського короля графа Піпера, а своєму аптекареві перекласти її на німецьку мову. Як оригінал так і переклад інструкції, вручені І. Бистрицькому, не мали ні підпису гетьмана ні його печатки. Її зміст: Гетьман доручав І. Бистрицькому передати шведському королеві свою радість з нагоди його прибуття в Україну і просив його оказати йому й цілому

---

*Що до цих розрухів то є підстави думати, що наче б то з відомо гетьмана намовлено було кількох сотників викликати заворушення на знак протесту проти висилки військ на чужину.

**Бистрицького іменовано в Бендерах - полковником. Згідно з його власними словами, він був 40 років на службі у гетьмана, з яким був посвоячений через свою дружину, яка звала гетьмана "вуйком".

українському народові протекцію у справі визволення від важкого московського гнету. Він обіцяв шведському військові свою допомогу і просив короля прислати до нього швидше помічний відділ свого війська для оборони перед московським військом. Для переправи того відділу через Десну, біля Мзкопнянської пристані, він подбає про пороми.

І. Бистрицький виконав доручену йому гетьманом місію негайно. В супроводі одного полоненого, з походження литви-ндця, але підданого шведського короля, що при військові гетьмана перебував, як каже Г. Адлерфельд, І. Бистрицький був дня 21 жовтня вже у ставці короля Карла XII в Панорівці й передав інструкцію свого гетьмана не його канцлерові графові Піперу, а власне самому королеві. Відправлений коро-лем, згідно з бажанням гетьмана, негайно назад, він був на другий день уже в Борзні. З собою він не приніс гетьманські нічого писаного, лише устне. Шведський король обіцяв гетьманові прибути до Десни в п'ятницю 22 жовтня. Чи під впли-вом цієї місії І. Бистрицького, чи ні, король Карло вирушив 22 жовтня з своїм військом з Панорівки й подався з ним через Мазову Гуту та Ларинівку до Гірок, куди прибув 25 жов-тня. В селі Орлівці, поблизу Гірок, знаходилося два полки шведських драгунів під командою полковників Гіельма і Гіллен-стірна, що прикривали головне королівське військо від евен-туального нападу з боку московського війська.

"Про прихід гетьмана Івана Мазепи до короля Карла XII в Гірки Г. Нордберг переказує дуже мало. Як він каже, гетьман переправився був через Десну з цілою своєю армією. Але ко-ли він їй тут відкрив правдиву ціль свого переходу сюди, то більшість полковників з своїми частинами вернулася назад а при ньому осталося "не більше як сім тисяч люда".....

.....
"Також Барділі оповідає як він 5 листопада н. ст. за-нотував: "сюди (не до Орлівки, а до Гірок) прибуло знов кіль-кох депутатів від Мазепи, щоб повідомити, що їх гетьман зна-ходиться в дорозі, щоби зі своїми козаками об'єднатися з коро-лем і просити його о протекцію над ним. Його вїзд* відбув-ся на другий день в супроводі 1.500 люда."

Зі щоденника Н. Зільтманна:

Дня 5. XI. н. ст. він занотував: "Того дня прибув Мазепа з кількома тисячами людей до шведського полку Гіельма", що знаходився в Орлівці, приблизно в трьох милях від Гірок, від постою короля.... Мазепа повернув у свою недалеко звідси по-ложону квартиру. Коли він прибув на розташування полковника

---

*отже мова тут лише про почесну ескорту.

Гіельма, вмашерував він при згуках сурм і барабанів; так само полковник Гіельм прийняв його повною музикою недалеко кватир". Дня 8. XI* "вранці прибув Мазепа коло 9 години в головну квартиру до короля; він мав з собою велике товариство з інших визначних козаків: де-які офіцери їхали перед ним, а один за ним; безпосередньо перед ним один з булавою срібно-золоченою й камінними висаджуваною, а безпосередньо за ним несено бунчук з білою головою, подібною до турецького кінського хвоста: за тим усім поступав цілий відділ. В королівській квартирі прийняв його двірський маршал фон Дібен, обід їв гетьман Мазепа з Й.В. і при столі було тільки 7 з поміж визначніших козаків...." Див. С. Томашівський: Із записок Каролинців, ст. 74.

"Між іншим, звідси, пише далі Оляччин, гетьман Іван Мазепа посилав свій відомий лист до стародубського полковника Івана Скоропадського, повідомляючи його, що "за згодою і спільною постановою панів генеральних осіб, полковників і всього війська Запорізького старшин", він відійшов до шведського короля Карла XII, який їх своєю щасливою зброєю завжди від "московського тиранського гніту оборонить і відняті нам права й вольности не лише приверне, але... збільшить і поширить, в чому він нас своїм королівським, ніколи не відмінюючим словом і даном на письмі асекурацією запевнив та затвердив". Далі наказував гетьман своему полковникові, у згоді з полковниками переяславським і ніженським, московське військо в Стародубі викорінити, а коли б це було неможливо, то "звідти відходити й поспішати з товариством в наш бік до Батурина".

"Тоді залога Стародуба складалася: побіч двох козацьких полків - стародубського й чернігівського (переяславський і ніженський полки знаходилися ще при дивізії Ренне), з одного батальйону московського полка під командою полковника Астафєва, з одного полку під командою полковника Феллягайма, команданта тієї залоги, та дивізії генерал-майора Іфлянда, що знаходилася поблизу Стародуба."

Тимчасом у шведському таборі ще до прибуття гетьмана, розгорталися події.

Карло XII вже на початку жовтня (коло Костеничів під Мглином) одержав звістку про перемогу москвинів (23 вересня) під Лісною над армією Левенгаупта і про те, що Левенгаупт потопив важкі гармати в багнах і знищив сам основні запаси та амуніцію.

Як би Карло XII в зв'язку з тою поразкою повернувся на захід щоб потім, забезпечившись всім потрібним, продовжувати боротьбу, можливо кампанія скінчилася б для нього доб-

---

*за шведським календарем.

ре. Мало того, власне трагічна двохтижнева зупинка в Костеничах дала змогу москвинам випередити шведів. Але й ще сама ця зупинка може не була б такою трагічною для шведсько-українських плянів, коли б не дальший перебіг подій.

Як подає Нордберг, ще в кінці вересня шведський король відправив "генерал-майора Лягеркрону з міцною частиною, як кінноти так і піхоти та кількома гарматами, в Україну. Він мав іти вперед, аби опанувати місто Стародуб, обсадити переходи і зробити запаси того всього, що армія потребувала б... Як Лягеркрона переправився через першу ріку (Сож), він дозволив себе звести одному селянинові, через що він кілька миль ішов дорогою іншою ніж йому була приписана. Тому мусів у бік звернути щоб знова вийти на властиву дорогу. Ворог, що про нього (Лягеркрону) довідався та з того зміркував, які має заміри король, скористав з нагоди, щоб його випередити. Але цього б не осягнув коли б до цього не долучилися б інші помилки Лягеркрони. До Стародуба прибули шведи о шостій годині вечора і змогли б без спротиву ввійти в місто. Всі присутні полковники, особливо полковник зідершонців Карло Ористедт, радили це, але Лягеркрона уважав за краще розташуватися в лузі, поза містом. Чотири чи п'ять годин пізніше прибули з другого боку москалі й заволоділи містом, після чого опівночі дали вони знак трьома гарматними пострілами, що вони вже в місті. Пізніше вони поставили свої залоги як тут так і в інших укріплених містах. І таким чином відразу, на початкові, король не міг здійснити своє бажання стримати москалів перед Україною, бо Стародуб був власне для цього ключем і єдиним шляхом, яким можна було туди дістатися. Через цю помилку (Лягеркрони) довелося королеві обходитися без зимових постоїв, які він там для своєї армії передбачував і де б вона могла мати доскоchu харчів, бо села були багаті провіянтами і харчами, а в містах можна було купити, що лиш забажається".

Рівнож і Адлерфельд подає, що Лягеркрона заблудив і дав змогу себе випередити москвинам. До цього мусимо додати, що лист гетьмана до Скоропадського не лише сумніву в тому, що Мазепа мав підстави уважати його за свого однодумця і пасивне заховання Скоропадського можна пояснити лише страхом і егоїзмом, які й довели його до зради України.

В часі, коли це діялося, гетьман почав готуватися до висупу з військом назустріч шведам. Шведи, наслідком затримок, опізнялися й далі, а тому москвини підійшли і до Новгород-сіверська раніше за шведів. Але там була козацька залога, вірна Україні і свому гетьманові, яка москвинів не впустила б і боронила б місто. Та знайшовся зрадник і запроданець

сотник Жоровка-Покорський, який провів потаємно темної ночі до фортеці московські відділи, і москвини, діставшись так непоміченими до замку, вирізали всю залогоу, яка спала міцним сном, нічого не сподіваючися!

Втрати й цієї кріпости не можна було передбачити, бо була вона наслідком, з одного боку, зради, а, з другого - запізнення шведів. Карло XII, обминувши Стародуб, щойно тепер підійшов до Новгородсіверська, щоб 10 жовтня, довідавшись про його втрату, спинитися.

Дня 24 жовтня гетьман Мазепа попросився зі своєю столицею, давши перед відіздом наказ, як надійдуть москвини, її боронити і, пообіцявши прийти на відсіч зі шведами. Дня 28 жовтня прибув гетьман Мазепа до шведського табору в супроводі старшини і війська в кількості 5.000.

Нордберг стверджує, що гетьман переправившись через Десну з цілою своєю армією відкрив їй тут свої заміри. І тут наче б то більшість полковників покинула його і зі своїми частинами вернулася назад, а при ньому осталося "не більше як сім тисяч душ".

Безперечно Нордберг був зле поінформований про те, що діялося до прибуття гетьмана до Гірок, а може й хтось пустив таку чутку щоб пояснити чому з гетьманом прибуло не 20 тисяч, а щось коло 5-6 тисяч.

Оборону Батурина, в якому, крім великих запасів харчів, одягу й амуніції було коло 70 гармат, які могли б відограти в майбутньому рішачу роль, доручив гетьман сердюцькому полковникові Дмитру Чечелю, залишивши йому залогоу з 3.000 козаків.

Ми вже знаємо, чому в розпорядженні гетьмана не було більшого війська, та й те, властиво він "приховав" від москвинів, бо інакше мусів би і його вислати.

Петро I перед тим скерував частину укр. військ до диспозиції головного штабу - іншу - до Шереметьєва, ще іншу - до Сінявського. Кажуть, що для того, щоб спинити дальшу висилку військ з України піддав гетьман думку кільком сотникам викликати розрухи з приводу висилки укр. військ поза межі України.

Гетьман розумів величезне значіння Батурина і тому бажав добитися, щоб шведи негайно рушили до нього.

Тимчасом, як свідчить один із шведських мемуаристів-учасників, граф Ілленстрієна "не менше двох днів спізнєння спричинив сам Карло тим, що протягом двох днів змусив чекати прибувшого гетьмана Мазепу на окремих кватирах, поки аж наступило урочисте побачення".

Як подає А. Лазаревський ("Описаніє старої Малоросії", 1888 р. т. II. ст. 163) мав про рішення гетьмана обєднатися

*а третій - пішов на урочисте прийняття!

зі шведами повідомити москвинів гетьманський канцелярист Михайловський, якого москвини після того вислали до Прилуки, щоб він намовляв зрадити також Україну тамошніх старшин. Дружина Орлика, яка була там, довідавшись про діяльність Михайловського, наказала його замкнути до в'язниці та повідомити гетьмана. Гетьман наказав повісити Михайловського, але зрадник врятував своє життя завдяки швидкому відступу перед московськими частинами!

Саме тоді московський цар на нараді 30 жовтня висунув вимогу обсадити Батурин, куди й рушив негайно Меншіков з великими московськими силами. Ця московська армія вже була тоді за Сеймом, а тому й міг він підійти до Батурина ще 31 жовтня вечером. Батуринці замкнулися. Меншіков, побачивши, що на спробу ввійти в місто українці відповіли гарматним вогнем, почав переговори. Та переговори оборонці навмисне затягали. Тому москвинам не лишилося нічого іншого, як пробувати взяти Батурин штурмом.

Сам Меншіков у листі до царя з 31 жовтня писав: "Ні найменшого нахилу до добра в них немає і всі кажуть, що хочуть триматися до останнього". А що Меншіков мав виразний наказ "князю Меншікову с частью войска іти добивать Батурин, где Мазепи единомышленники полковник Чечель да генеральный осаул Кенігсен с черкасами (українцями) засели" то він, побачивши, що переговори не допоможуть - відступив де-що вниз Сейму, приступив зі своїм військом до переправи, яка тривала протягом цілого дня і дня 2 листопаду о щостій годині ранку почав штурмувати Батурин. У штурмах й звірячому винищенню всього населення брали участь не лише війська, що були під проводом Меншікова, але й війська київського воєводи Голіцина, який пізніше одержав від царя з Мазепинських грошей 25.000 рублів за "бившіє при батурніском штурме труди".

Український комендант Батурина - сердюцький полковник Дмитро Чечель, батуринський сотник Нестеренко і комендант артилерії - німець - Фрідріх Кенігсен, хоробро боронили місто за допомогою населення, яке їм однодушно допомагало.

Як стверджує шведський мемуарист Гедергельм, москвини "три дні * безупинно штурмували місто Батурин і нарешті, щ при кінці третього дня, при допомозі одного зрадника - вдерлися до міста" З трьох тисяч залоги, однак, усе ж більше тисячі пробилось завдяки виключній своїй сміливості, через кільце московських військ, дісталось до шведів, а з ними і двох шведів, що кілька літ тому попали в московський полон

---

*Гетьман прибув до шведського табору 28 - отже лише з вини Карла XII москвини не застали вже там шведів. **28.X. передові шведські частини знаходилися менше ніж за 85 кільом. від Батурина і шлях був вільний.

і власне вони авторові мемуарів оповідали про оборону Батурина.

Тим зрадником, що показав Меншікову підземний хід і провів туди москалів, був сотник прилуцького полку Іван Ніс.

Москвини діставшись тим тайним підземним ходом і вбивши священника та його доньку, які пробували залярмувати оборонців і стримати їх, по трупах людей, що ставили очайдушний опір, вдерлися в місто і підпалили його та по кількох годинах залеклої боротьби таки оволоділи ним.

Тому, що міщани брали численну участь у завзятій обороні столиці України, москалі вирізали все населення Батурина, не милуючи ні жінок, ні дітей. Москвини ж спалили й запаси, які були зосереджені в Батурині.

Інформації шведа Гедергельма збігаються з тими архівними матеріалами, що збереглися. Так напр. московський цар, щойно 5 листопаду висилає Меншікову наказ в якому читаємо таке: "І для того артилерію (з Батурина) вивезти, половину в Глухів, а другу в Севск, а Батурин, для остраху зрадникам і другим для прикладу, увесь спалити", а далі сказано "ізволь справитса поспешно ібо враг' вчора перейшов реку і думаю сьогодні будет іті к вам".

Ми знаємо, що гетьман не міг мати при собі більше ніж яких шість тисяч, а коли мав дійсно сім і лишив ще в Батурині - три, то і так мусимо подивляти його дипломатичні здібности, бо лише завдяки ним йому вдалося затримати при собі аж стільки війська всупереч усім наказам Петра I.

Ми вже змалювали ясно ситуацію, ситуацію важку, коли не майже безнадійну, яка була перед тим як старшина вирішила приєднатися до шведів, а тому було б дивним коли б вона чомусь раптом зі своїми полками покинула свого гетьмана. Більше того! Коли б щось погібне мало місце, то москвини (в тому числі й Петро I) кричали б про це і подавали б назви тих мітичних полків і прізвища полковників, що вернулися з-за Десни.

Згодом, по тому, як надійшли вістки про нові невдачі і як Петро I почав ширити свої підступні заклики - знайшлося кількох зрадників, які дезертували з української армії і зголосилися до московського царя, але про них буде мова далі.

Безперечно, шведи могли надійти в час і могли врятувати Батурин, та вони без потреби затримали на два дні зустріч* з Мазепою короля, дбаючи в першу чергу про урочистість її, сама зустріч мала не діловий характер і, нарешті, коли шведи рушили на Батурин, не звертаючи належної уваги на вказівки гетьмана, звернули на інший шлях, що знова дало понад два дні спізнення.

---

* а третій день займали урочистости, четвертий день - обговорювання плянів.

Коли б шведи наспіли своєчасно - вони виграли б війну, а Україна стала б знову самостійною державою.

Чи ж треба дивуватися тому, що гетьман Мазепа, як стверджує шведський мемуарист Зільтманн, одержавши підтвердження вістки про знищення Батурина, зараз "сам повідомив про це короля і виявив з цього приводу своє велике незадоволення"*

І, додамо, було чого виявлять це незадоволення, бо коли б не помилки шведів - Батурин був би цілий!

Щойно II листопада надягнуло шведське військо до Батурина, але перед ними лише лежали в руїнах рештки столиці, руїни подекуди ще димілися і довкола валялося безліч трупів його героїчних оборонців. Мешканців та козаків, яких винищили по звірськи москвини, було до 15.000 Кенігсена москвини, не зважаючи на те, що він був чужинцем, а не московським підданим і служив він гетьманові, а не царю, тільки тому не могли закатувати і мусіли обмежитися до того, що колесували його трупа, що він вмер по дорозі до московської головної квартири від одержаних ран. Відважного коменданта оборони Батурина, українського патріота і людину вірну своєму володарю й батьківщині, - Дмитра Чечеля, москвини, після нелюдських тортур, - колесували.

Так винищували москвини тих, хто був українським патріотом і людиною чести, а не продажним зрадником, що керується гаслом "ibi patria, ubi bene".

Чи ж дивно, що в Україні так поширилося культивоване москвинами від часів переяславської умови, це-б-то більше ніж пів століття, зрадництво?

Можна ширити різні вигадки, використовуючи складані на руки москвинів підчас московського терору заляканим населенням України заяв лъояльності, але вже само винищення москвинами усього цивільного населення Батурина є непереможним доказом того, що український нарід солідаризувався з політикою гетьмана Мазепа і мав досить московської зверхности.

І гетьман не помилився, він міг цілковито числити на підтримку українців, лише обставини, незалежні від нього, обставини, яких він не міг передбачити, склалися так, що в він не міг мати при собі в момент переходу на бік шведів козацького війська, не міг оповістити населення і поінформувати його про те, що слід робити, не міг спонукати шведів до нормального маршу без фатальних для самих шведів довгих зупинок і не міг охоронитися від злочинної акції кількох дрібних зрадників! Коли б не ці останні, трьохкутник фортець (Стародуб, Новгородсіверськ і Батурин) разом з запасами і артилерією могли дати шведам опертя, зброю і самі вже спри-

*Коли б Карло XII розумів повагу ситуації і відразу поговорив з гетьманом могла б шведська кіннота бути коло Батурина раніше Меншікова, а піхота прибути ще перед здобуттям столиці.

чинитися до перемоги шведів над москвинами. Безперечним є, що коли б ці фортеці не дісталися в руки москвинів, то й та старшина, яка зі страху чи з підлоти почала перебігати на московський бік, заховувалася б вороже до москвинів.

Адже ж усі зрадники, яким завдячують москвини захоплення тих твердинь, походили не з народньої маси, не з поспільства, яке наче б то, як запевняють москвофіли, мали ненавидіти "старшинського гетьмана", тільки власне зі старшини, якій не жилося аж так эле! Це просто були ті, виховані цілим усталеним москвинами ладом, осібняки, з яких одного так п'ястично і повно змалював М. Костомаров в особі Молявки-Многопіняжного ("Чернигівка"), типи, шкідливі в кожному суспільстві, поява більшої кількості яких є ознакою розкладу й загнивання.

Тут ще слід згадати про те, як "здобули" москвини ту саму Білу Церкву, яку гетьман з такими зусиллями затримав під українською владою.

Серед численних арештованих москвинами українських патріотів опинилася і сестриниця гетьмана черниця Марта, яку не врятували від жахливих тортурів московських ні мури київського монастиря, ні чернеча сутана. Певно від неї, а може від кого іншого вивідали москвини, що частина майна гетьмана переходується в Білій Церкві.

Вправді Білу Церкву москвини і без того плянували здобути. Московський цар, розуміючи стратегічне значіння Білої Церкви наказав ще дня 9 листопада 1708 року: "як що захочуть впустити наше військо добровільно, то пішли в ту твердиню більшу кількість наших людей ("пристойно"), а ввійшовши, накажи козаків з цього замку вислати в Київ, а звідти в розпорядження гетьмана Скоропадського. А тоді вели вивезти звідти гармати і амуніцію і твердиню так поруїнувати, щоб не надавалась до оборони. Як-що ж козакі не захочуть впустити наших людей добровільно, то подбай щоб це місто силою взяти, а тоді з ними як зо зрадниками вчинити, а місто цілком зруїнувати".

Київський воевода, князь Голіцин застосувався до цього наказу і ввів московські війська до Білої Церкви. Ось як дня 21 листопада у свому донесенні московському царю написав князь Голіцин:

"приїхав в Київ я уведомілся, што в Белой Церкви от Мазепи оставлен президиум, полк. сердюцкій с полковником Бурляем, в котором сказивали 800 человек есть і ево Мазепіні пожиткі.... Я, піше далі Голіцин "полковника Бурляя уговорілі і замок Белоцерковокій і пожиткі Мазепіні прінялі і посажен в замок іс Киевскаво гарнізона 300 человек..."

Виникає питання, як Голіцин "уговорил" полковника Бу-рляя? Відповідь на це знаходимо в листі того ж Голіцина. Виявлюється, що це "уговорювання" зводилося до умови, яка дуже нагадує "умову" Юди з жидівським сінєдріоном! За ганебну зраду України і свого гетьмана, як пише далі Голіцин, "оному сердюцькому полковнику за отдачу фортеці обещано дати 100 рублей, сотникам по 40 рублей, козакам по 2 рубля", а пізніше Анненкову "велел із Нежина в Белую Церкву с полком ітти".

Самозрозуміло, ініціатором ганебної зради були не прості козаки, тільки їхня старшина.

Все, що сталося, поставило шведів і українців у винятково важке стратегічне положення, яке ще ускладнювалося величезною числовою перевагою москвинів. Адже ж, шведи на початку кампанії взагалі мали на Сході Європи 70.000, а москвини - 140.000. Та наслідком втрат, понесених шведами під Головчином (половина драбантів і до 1000 убитими), коло Молятичів (до 3000) убитими) і під Лісною (коло 9.500 убитими й полоненими), кількість шведів зменшилася до 55000. При цьому слід підкреслити, що в їх числі було багато ранених, кількість вищих старшин наслідком втрат в попередніх боях також зменшилася, а втома і голод (які змусили Карла XII покинути Могилів, недочекавшись Левенгавпта), значно ослабили їх боєздатність. Таким чином, москвини, які знали терен, мали укріплені міста та амуніцію, переважали числом більш ніж тричі.

Треба думати, що гетьман Мазепа, побачивши руїни своєї столиці і зорієнтувавшись в стані шведської армії, був цілком свідомий того, що шанси на шведську перемогу дуже й дуже впали і розумів, як багато буде залежати від того, чи зможе Україна сказати своє слово, і взагалі від подій, які розгорнуться в найближчих місяцях в Україні.

ХІУ. ВІД БАТУРИНА ДО ПОЛТАВИ.

Шведи й українці - підійшовши - побачили догораючі руїни української столиці.... А разом там загинули нагромаджені гетьманом і великі запаси харчів, гармат, куль, пороху, одягів і будинки, в яких можна було зимувати. Гетьман Мазепа, відходячи, пообіцяв командантові Батурина на ЗІ.Х шведського стилю привести шведів, однак опізнення, спричинене самими шведами, довело до упадку Батурина, а це знову мало і для шведів страшні наслідки. Знаємо, що гетьман не встиг ні про що

попередити населення України, втратив зібрані запаси, а москвини звірською розправою в Батурині стероризували неприготованих до нічого і непоінформованих українців. В стародубському полку більшість мешканців з наближенням шведів утікла в ліси і лише після того, як до населення звернулися і гетьман і король з успокоючими закликами, вернулася назад.

Однак, як стверджують численні матеріали, населення українське, яке ненавиділо москвинів, само собою без будь-якої пропаганди ставилося назагал досить прихильно до шведів. Більше того, як побачимо; навіть тоді, коли вже було можна передбачити поразку шведсько-українських військ, усе ще приєднувалися до шведів окремі українські відділи і не дурно ж московський генерал Інфлянт одержав наказ перехоплювати вози з харчами, які висилало шведам українське населення.

Що-ж до старого гетьмана, досвідченого політика і знавця людей, то вже по упадку Батурина він передбачав, що шведський король може програти боротьбу. Проте він намагався зробити все можливе для перемоги, а також для рятування свого народу від втрат і ще більшої руїни. І хто знає, чи коли б не помилки шведів, жахлива винятково зима та збіг несприятливих обставин (з окрема - не продажність турецьких достойників) - чи все ж не одержав би Карло XII перемоги.

Тимчасом московський цар Петро I негайно по одержанні повідомлення про перехід Мазепи на бік Карла XII вжив таких заходів:

1) Скерував кілька драгонських полків у такі пункти, щоб ні один з гетьманських полків не міг рушити на зєднання з шведами.

2) Скликав до себе листом старшину на нараду, оповіщаючи в ньому, наче б то він не знає, де дівся "гаспадин Гетман".

3) Послав Куракіна, щоб силою позвозив до Глухова все українське вище духовенство.

4) Написав наказ молодому, освіченому карієровичу з Галичини - Стефану Яворському, що з волі царя московського виконував в Москві обовязки патріярха ("местоблюститель престола"). Він був автором панегіриків Мазепі і за його протекцією зробив собі карієру. Цим наказом звелів у Москві оголосити гетьманові Мазепі церковну анатему.

5) Видав пару день пізніше заклик до старшинства, що було при гетьмані Мазепі, вертатися на московський бік, обіцяючи їм за те не лише "прощення", але й ще великі нагороди. (Звичайно, москвини і тоді робили так, як тепер: лише одного-двох перших не покарали, а всіх тих, що ще зрадили гетьмана і перейшли до москвинів (ген. суддя Чуйкевич,

осавул Максимович, полк. Зелінський, Кожухівський, Андріяш, Покотило, Гамалія і Лизогуб) - всіх арештували москвини і заслали на Сибір.

6) Кільком звезеним до Глухова старшинам (де повно було московського війська) "запропоновано" було негайно назвати кандидата на нового гетьмана, при чому московський цар з поданих йому двох кандидатів (Скоропадського і Полуботка) вибрав Скоропадського, не знаючи того, що він був перед тим по боці Мазепи, та уважаючи його, яко не надто мудрого, за більш відповідного (пригадай Шевченкове: "нашадок гетьмана дурного"), бо Полуботок, наче б то сказав цар московський, "занадто хитрий, з нього вийти може другий Мазепа".

7) Видав маніфест до українського народу (один з найпідлітших документів), в якому обвинувачує Мазепу в тому, наче б то гетьман Мазепа, без відома Москви, для самого себе стягав цілий ряд податків, між ними і таку, зненавиджену народом "оренду" - "будьто на плату войску, а в самом деле раді обогаченія свого". В цьому ж маніфесті заповідав московський цар цілковите скасування податків, яких ніколи, мовляв, не братимуть і нащадки царські, обіцяючи одночасно українців зробити "найщасливішим народом под солнцем", та запевняв усіх, що гетьман Мазепа "переехал к каралю шведскому і Лещинскому, ат шведов вибраному на каралю польського", для того, щоб Україну "паработить па прежнему под владеніе польское і Церкві Божія і святіе Монастирі атдать в Унію". (так писав не перебираючи в засобах, Петро І.).

Ця енергійна пропагандово-наклепницько-інтриганська акція Петра І заслуговує на те, щоб подати кілька "перлин" тої рафінованої отрути, якою цей московський володар розкладав і деморалізував українські провідні верстви і народні маси.

У першу чергу засипає Петро І, як казали тоді москвини "прелестними" (це б то спокусливо-облудними) листами окремих полковників і старшин, що були відтяті від свого гетьмана, з одного боку обіцяючи їм різні нагороди, а з другого - ширячи вигадки немов гетьман Мазепа має намір "церкви святіі і монастирі православні переіменити в римську й уніятську віру". Рівно ж намагається Петро І. викликати недовіря до гетьмана і бажання помсти за приписувані йому вчинки. Так напр. у листі до запорожського кошового К. Гордієнка з дня 30 жовтня 1708 року пише Петро І таке: "... а за вірну вашу службу нам - государю, наша милість від війська запорожського низового ніколи віднята не буде, хоча той проклятий зрадник, бувший гетьман Мазепа, на вас військо запорожське свої ложні клевети (брехливі наклепи) без-

устанно доносив, наче б то ви не вірні і тому, не знаючи його злости й зради, послані вами в Москву прохання в справі платні були де-який час задержані" та, мовляв, тепер усе буде вам винагороджене. Таких підлих засобів хапалися москвини щоб лише посіяти розбрат в українських лавах!

А ось уривок з листа написаного в тих же днях (31 жовтня) до митрополита Стефана Яворського.

Гетьман Мазепа "оставивши православіє, пішов до еретиків-шведів, обманувши три особи старшинські і замість оборони, те ж як великий будівничий святих церков, сьогодні проклятий гонитель їм зробився". У тому ж листі далі оповідає московський цар наче б то шведи в одній церкві коней доставили, а на закінчення пише: "Ради того звольте його за таке діло публічно в соборній церкві прокляттю предати". Ці останні слова були властиво наказом, якого умотивовував московський цар лише вигадками й чутками!

"Приказ" до української старшини подиктований бажанням підступними облудними обіцянками, удаваним довірям, сполученим з підсовуваними викрутками й виправдуваннями спокусити вірних гетьманові й Україні старшин до зради. Ось кілька уривків з цього "документу": "вас, наших вірних підданих, обманом передав у ворожі руки... всі ви, наші вірні піддані, окружені бувши ворогом, змушені були... піддатися*!" Далі, мовляв, Мазепа хоче знищити усі вольности українського народу, знищити віру православну і т. д. і т. д., а "того ради" (це б то наче б то в українському інтересі" ми... наминаємо.... щоб ви вірність показали і від нього зрадника відходили і приходили до нас без усякого страху, бо ми... знаючи вашу неповинність... вас милостиво приїмемо і надмірну милість покажемо". Коли ж, мовляв, тепер котрий з вас "забуде страх Божий і в протязі місяця до нас не вернеться, це б то до 1 грудня 1708 року, тих буде оголошено зрадниками "і будуть їхні маєтності і пожитки їхні відобрані і роздані вірним ... те ж їхні жінки і діти будуть забрані і заслані, хто буде спійманий - ті будуть покарані без жалю смертю".

Ми знаємо, що кілька зрадників лише було "милостиво прийняті" для заохочення інших, але й вони мусіли йти на ряд дальших підлот щоб зберегти своє становище льокаїв "з ласки пана", решта ж була переслідувана. Зате хапливий терор, конфіскація маєтків, явний грабунок і торгування навіть челяди наших патріотів - не були порожнім словом.

*самозрозуміло Петро ні хвилини не думав що так є, лише вдавав зі себе наївно, бо пишучи до Шереметьєва про миргородського полковника, що вернувся до Сорочинців, пише... який утік з Мазепою".

Наведені уривки говорять самі за себе і показують на який елемент спиралися і яким послуговуватися хотіли москвини в Україні!

Ці всі заходи Петра, переведені в життя надзвичайно швидко, і та увага, яка була до того привязана, поруч з комедією кари над подобою Мазепи в Глухові і "анатемування" його портрету в церкві в присутності Петра, показують, яке велике значіння мала для москвинів позиція України в цій боротьбі!

Петро I своїм "маніфестом" до українського народу, подітованим московськими політичними інтересами, інтересами московського імперіялізму, маніфестом, що нічого не мав спільного з правдою, мав характер виразно пропагандовий, виявлює, що москвини правильно оцінювали величезне політичне значіння кроку гетьмана Мазепи, і розуміли, що цей крок, навіть в разі поразки українців, може будити національну свідомість українців, вказуватиме їм правильний шлях рятунку і ляже в основу національних традицій українського народу. Розуміючи це, Петро I в згаданому маніфесті намагався всіма можливими вигадками обпалювати великого гетьмана, захляпати московським болотом його чисті наміри, пустити в обіг наклепи про "продаж України полякам", наклепи, які б зогиджуючи самого гетьмана і його спробу визволити свій нарід, тим самим кидали тінь на всі подібні наміри сучасників і нащадків.

Гетьман Мазепа, властиво, не мав уже змоги розвинути належної протиакції.

В багатьох місцевостях, де стояли москвини, важко було поінформувати мешканців не лише про мету шведсько-української умови, але й про існування самої умови. Тому справді добрі відносини з населенням і харчі мали шведи лише в стародубському полку. На полтавщині бувало різно. В зв'язку з цим зимівля (а зима цього року була винятково тяжка), була важка для голодного шведського війська, хоча, звичайно, не можна було навіть порівняти відношення українського населення до шведів з відношенням москвинів, які на Смоленщині палили все, а самі тікали, лишаючи за собою голу землю. В Україні, там, де не було москвинів, населення і далі охоче надавало подостатком харчів, а в околицях Батурина і взагалі на Сіверщині, не зважаючи на страшний приклад гетьманської столиці, не оглядаючися на московський терор, зустрічало хлібом-сіллю, медом і яблуками як гетьмана Мазепу, так і шведського короля. Винятково тільки траплялись на Україні випадки або спроби не пустити в місто, однак це мало місце там, де стояли московські залоги (місто Сміла, місто Веп-

рик*), лише, на жаль, в подібних випадках шведи, не входячи в те, чи охоче, чи неохоче помагало населення москвинам, - карали його, трактуючи як підданих союзної держави, що зрадили свою владу. Слобожанщину вони вважали за територію ворожої держави (формально мали рацію, бо вона не належала до Гетьманщини) і там, з наказу короля, підчас зимового рейду (в лютому 1709 року) поруйновано було все, що лише лежало на шведському шляху. Москвинів і козаків перебито, жінок і дітей забрано зі собою, а оселі попалено. Це викликало страшне обурення Полтавщини і щойно тоді почалася навіть спорадична партизанка проти шведів. Застосовані тут масові репресії збільшили ще партизанку. Таким чином карні експедиції пошкодили найбільше таки самим шведам. Гетьман інтервенував у цій справі, та було вже запізно. Та москвини заховувалися ще гірше на багато від шведів. Поруч з обудни-ми обіцянками застосовано терор.

По всій Україні розкидані були московські гарнізони, а це дало можливість московській армії фактично захопити майже всю територію України, ширячи свій нечуваний терор. Козаків, яких лише підозрювано у ворожому відношенні до Московщини, масово вішали на пливучих шибиницях і пускали Дніпром на пострах, ще зараз по зайняттю Батурина, а з наступленням зими - закатованих прибивали до стовпів по шляхах. Лебедин і головну квартиру московського царя, обернено в катівні, в яких закатовано сотки українських патріотів. Там діяла жаклива "Канцелярія амбасадорів", використовуючи нові знаряддя тортур, заведені Петром I. Закатовано було там на основі підозрінь в українському патріотизмі не менше 900 душ старшин і козаків. Так повстав у Лебедині окремиї цвинтар під назвою "Цвинтаря гетьманців", але перед ним нещасні переходили довгий ланцюг мук. Цей цвинтар - найрідше свідощтво того, як справді ставилося населення до москвинів.

Як подає Нордберг "Головний замір фельдмаршала Шереметьєва скеровувався проти генерал-майора Кройца, який перебував з чотирма полками (кінноти) в Лохвиці, що була серед усіх постоїв шведського війська найвіддаленішим місцем. При собі він мав найбільші багатства вождя Мазепи і всі козацькі жінки (мазепинців), які прийшли (до Лохвиці) з Прилук... Іван Скоропадський надіслав туди вже один козацький полк під командою полковника-відступника Гната Галагана.

---

*Так напр. у Веприку стояла московська залога - 1500 москалів під командою Юрлова і вони змусили населення помагати їм в обороні Веприка. Шведи, здобуваючи його втратили 600 душ і це підготувало шведів спалити місто, що безперечно було політичною помилкою Карла XII.

До цього слід додати таке пояснення Оляничина, що його знаходимо в його цінній розвідці: "Головні мазепинці подбали ці свої родини післати до якогось безпечного місця. На їх погляд на таке місце надавалися тоді Прилуки, далекі від Батурина та евентуальних біля нього воєнних подій. І дійсно, там зібралося було з різних місць немало старшинських і козацьких родин, які стурбовано чекали на неминучу, здавалося б, збройну зустріч шведського війська з московським десь там коло Батурина. Була тоді в Прилуках також дружина генерального писаря Филипа Орлика й гетьманського господаря Цурки, як казав слідчому в Лебедині якийсь козак Фай.

Знов зі слів одного челядника слуги Івана Бистрицького тому слідчому стало відомо, що до Прилук поїхала була також дружина цього Івана Бистрицького. Але, на жаль, вона туди не доїхала, бо по дорозі чатуючими за нею агентами з глухівської чи лебединської Канцелярії схоплена і відправлена до Ніжена й там тримана "за крепким караулом". "Можна гадати", каже Оляничин, "що таку великомучу долго дружини І. Бистрицького зазнала також сестриниця Івана Мазепи, черниця Марта в Києві".

Українські війська на шляху до Полтави здобули важливу твердиню - Гадяч, в якому засіли москвини. Полтави, в якій була велика московська залога, здобути не вдалося і шведсько-українські війська мусіли почати облогу.

На додаток до того почалася зима, винятково тяжка того року. Околиці Полтави не могли прохарчувати цілком незабезпечену харчами шведсько-українську армію. Дошкуляв шведам також брак одягу. Ряд твердинь Гетьманщини або здобули москвини завдяки зраді, або вже раніше тримали в них свої залоги і звідти робили наскоки на шведів. Тому шведсько-українська армія не лише не мала жодної бази, придатної до зимівлі, але й була майже оточена ланцюгом ворожих твердинь та опірних пунктів. У кінці зими Карло XII, як ми вже згадували, спробував кинути частину своїх військ на Слобожанщину. Але шведам винятково не шастило: підчас рейду почалася раптова відлига і повинь яка унеможлиблювала пересування.

Щоно в середині березня Запоріжжя, незважаючи на облудні листи й обіцянки царя Петра I, ухвалило підтримати гетьмана Мазепу, і в кінці того місяця прибули під Полтаву запорожці, які по дорозі мусіли розбити московські відділи, що намагались перешкодити об'єднанню їх з рештою українських військ.

Слід згадати, що трохи згодом 4.000 запорожців брало участь у блискучій перемозі шведсько-української кінноти над

московською кіннотою , коло Нового Санжаріва.

Одначе боротьба затяглася і носила вже характер несподіваних нападів у некористних для українців і шведів умовах (твердині довкола були в московських руках). Це все змусило короля шведського, армія якого рівно ж була виснажена і зменшилася числово, постановити дати рішучий бій. До цього бою й пришло дня 27 червня 1709 року під Полтавою.

Карло XII, ранений у переддень бою, не міг сам керувати військами і це спричинилося до поразки шведсько-української армії, яка навіть у тих несприятливих умовах і при дуже нерівних силах могла не наступити.

XV. ВІДНОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДО ПОДІЙ.

Яке ж було відношення українського населення до гетьмана Мазепи і шведів?

Петро I, який стільки українців закатував, у тих своїх листах, яких зміст міг стати відомим, запевняв, немов український нарід виявляє до своїх гнобителів і катів найбільшу любов і зворушуючу приязнь. "Здешний народ", писав Петро I "со слезами жалується на ізменника Мазепу і неопісуемо злобствуєт".

В іншому листі він же заєвняє , "народ zelo твердо стоїт, што больше не надобно ат ніх требовать".

Слідом за своїм царем, звичайно, і Меншіков, ще в жовтні 1708 року, рапортує: "В подлом народе... нікаково худа ні в ком не відеть". Можна було б навести ще кілька таких рапортів.

Та картина міняється, коли ми звернемося до тайних листів, інструкцій, наказів, рапортів і що найважніше, фактів.

Знаючи добре, що справа стоїть цілком не так, московський цар не тільки пише ряд листів до українських окремих старшин і погрожуючи і заохочуючи до вірності різними обіцянками, не лише виявляє надзвичайний поспіх і рухливість та хоче вплинути на сильні релігійні почування українського народу, але пише хоч би такі листи , як до українського кїївського полковника: "а бувшого гетьмана зрадника Мазепи жодних улещуючих листів не слухати і до нього не приставати - він всенародно обявлений зрадником, відібрано ому всі його уряди і честь, предано соборному прокляттю" (лист з 9 листопада).

Того ж дня в листі до воеводи Голіцина Петро I враховує можливість, що мешканці Білої Церкви й залога можуть залишити-

ся вірними Україні і тому наказує: "якщо захочуть впусти-
ти наше (московське) військо добровільно, то пішли в ту
твердиню скільки слід людей (пристойно)* негайно, згідно зі
своєю думкою, а ввійшовши прикажи козаків з цього замку вис-
лати в Київ, а звідти під команду гетьмана Скоропадсь-
кого. А опісля вели вивезти звідти гармати і амуніцію і
вали хоча не зовсім зруйнувати, але щоб не надавалися до
оборони. Після цього хай наше військо до нас вернеться.

Як що ж козаки не захочуть впустити наших людей добро-
вільно, то подбай, щоб це місто силою взяти, а тоді, з
ними, як з зрадниками поступити, а город і замок зовсім
зруйнувати".

Знова ж Шереметьєву наказував цар забрати в одному з
містечок Гадяцького полку хліб і вино, а коли хліба не тре-
ба - то хліб спалити!

У листі з 20.XI до Меншікова, пише Петро I, що мовляв за-
порожці обіцяють підтримувати Москву, з того дуже радіє і
пише: "Богу Хвала!"

А в наказі до кн. Волконського наказує Петро I йти під
Полтаву і намагатися (тщитса) усякими способами "доброю
ввести наших людей в город... у випадкові коли б вони замк-
нулися.... штурмувати цей город".

У наказі ж Шереметьєву з початку грудня (це б то ,
коли вже відношення населення з'ясувалося) писав московсь-
кий цар, щоб йти до Переяслава і в контакт з Голіциним пе-
реловлювати посланців гетьмана Мазепи, особливо наказано
стежити за "задніпровськими" людьми й пильно наглядати над
поведінкою оселених українців коло Білої Церкви, як рівно ж
"пильно глядіти і других таможніх жителів щоб ніхто з них
ні для чого не переходив на цей бік і про це повідомляти
універсалами.... " коли ж який спротив або рух виявиться,
то наказується негайно туди йти з військом "і усмірять без
пощади.... і тих бунтівників палити" і також пильнувати щоб
запоріжжя не мало жодних зносин з гетьманом Мазепою .

Наведені інструкції дає московський цар своїм підв-
ладним, а запорожців "дякує за вірну службу" і пише немов
нарід український ставиться до московського так добре і
так міцно тримається москвинів, що від нього "большево і
требовать нельзя!"

Але картина справжніх відносин українсько-московсь-
ких стане ясною аж тоді, коли ми нагадаємо собі такі фак-
ти: I) ціле майже населення Батурина (за винятком дуже не-
великої кількості молодих дівчат, захоплених москвинами в

*це б то вистарчаючу кількість, багато.

неволю) було вимордовано за той завзятий спротив, який воно чинило москвинам, 2) шибениці з повішеними батуринцями і мешканцями околиць пливли за водою річками, а ще скорше летіли звістки про нелюдський московський терор, - одне й друге змушувало населення, яке не мало де дітися і не мало зброї, щоб боронитися, рятувати життя заявами лъояльности, 3) той же Меншіков, (як і інші москвини) поносить відповідальність за катовання українського населення не лише в Батурині, але і в інших місцевостях, катовання, яке є річевим, переконуючим запереченням його власних слів, 4) Терор, що скаженів на всіх землях українських, які займали московські війська, і про який знав Петро I, бо він наказав стосувати його до українців, є доказом, що Петро I писав одно, а думав цілком інше, 5) Те, що було дано наказ генер. Інфлянту перехоплювати вози з харчами для шведів - вказує, що доставка шведам українцями харчів було явищем сталим і 6) "заяви лъояльности" від слабших духом одиниць (часто саме тих, які перед тим гостро висловлювались проти москвинів), одержували москвини здебільшого тоді, коли в більшій кількості обсаджували якусь місцевість.

У Полтаві населення було змушене до оборони міста московською залогою, яка за найменший натяк або спробу ухилитися, катувала, і вбивала мешканців. Московський підлабузник - Дядиченко пише, що "гарнізон і озброєні мешканці" не перевищували числом шости тисяч. Тимчасом ми знаємо, що московська залога Полтави складалася з чотирьох з половиною тисяч москвинів, до яких весною 1709 року прорвалося переодягнутих у шведські мундури ще 1000 москвинів. Таким чином московська залога фортеці перевищувала 5000. Отже, яку кількість козаків полтавського полку (бо такі були в Полтаві) змусили москвини битися (включаючи й населення), коли Дядиченко усіх оборонців нараховує до шости тисяч?

Більша частина населення полтавського полку (особливо його південної частини) боролася проти москвинів, а, як знаємо, в жовтні не виконали московського жадання перейти Десну і приєднатися до московської армії саме полки: миргородський, прилуцький і лубенський.

Про саму Полтаву макчи безеперечно для того підстави, доносив у кінці 1708 року московській владі охтирський полковник Осіпов, що "Полтава із давна нестатечная і тепер з неї добра не сподіватися".

Кожний протимосковський виступ українців на тлі терору московського і тих тягарів, які сполучені були з зимівлю незабезпеченої під кожним оглядом (після втрати шведами обозів і втрати Батурина) шведської армії, треба розціню-

вати, як особливо важливий факт. До того додати ще треба, що водою на московський млин було жорстоке поводження шведів підчас рейду в середині лютого 1709 року на Слобожанщину, які згідно з наказом короля хоча і мали не вбивати українців, "що втекли туди з України, а пускати додому", однак зруйнували землі, якими проходили, й вибили багато слобожан, яких уважали московськими підданими (вони такими під оглядом правним і буди). Вістки про те, як ми вже казали, обурювали українців.

А, проте, запорожці, коли до них приїздять московські послы в супроводі кількох українських зрадників намовляти підтримувати москвинів, відправляють їх з нічим*, а зрадникам загрожують розправою, на яку вони заслужили.

Коли ж приїздять на Запоріжжя послы від гетьмана, запорожці 12 березня 1709 року однодушно ухвалюють підтримати боротьбу за волю і приєднуються потім до українсько-шведських військ в кількості 15.000 досвідчених у боях козаків. Це число згідно подають, як шведські так і московські джерела.

Все це разом надає величезної і особливо переконуючої сили донесенням московських військових та цивільних провідників, які в своїх таємних рапортах пишуть правду, що заперечує наведені попереду вигадки московські. Для прикладу можемо згадати хоча б рапорт тодішнього київського московського воеводи - князя Голіцина (якому ми можемо більше вірити, як московським історикам та їхнім українським прихвостням), який на прикінці 1708 року доносив тому ж Меншікову, що більшість містечок і міст Правобережжя прихильна до Мазепи "все годують ему і за істину признають".

Подібно ж оцінює настрої населення московський генерал Ренне, який у кінці березня 1709 року повідомляв, що "мужики все атлажілись і уже давно нам неприятели" (мова про сільське населення запорожських земель і півдня Полтавщини).

Далі рапорти стверджували про протимосковське повстання, яке почалося на Слобожанщині. Але московські історики те промовчують і пишуть інше. В повній згоді з тими пропагандовими твердженнями московських істориків, які є висловом московських політичних інтересів, є стремління звести майже до зера збройну участь українців у боротьбі шведів з москвинами. Для цього, між іншими використовується також замовчування ролі українських військ де-якими шведськими жемуристами, учасниками боротьби. Замовчування таке зрозуміле для всіх, хто знає психіку вояка, що, вернувшись з війни, найчастіше розповідає лише про себе і свої частини.

*Січ відмовилась від всяких переговорів.

Забувається також, що коли, напр., такий Скоропадський ще перед упадком Батурина не виконав (а навмисне вичікував) наказу гетьмана Мазепи поспішитися зі своїм полком на допомогу Батурину, то справжній патріот, кошовий запорожський Гордієнко, приєднався до шведів навіть аж весною. Це тим більше симптоматичне, коли матимемо на увазі особисте ворогування гетьмана з кошовим.

Говорячи про приєднання цілої Запорозької Січі на чолі з кошовим Гордієнком, слід нагадати також про ті повстання, які пов'язують дослідники з виступом запорожців по боці шведів проти Московщини.

Отже, як довідуємося з уже згаданого рапорту московського генерала Ренне Меншікову з дня 25.III. 1709 року, "Онне (це б то запорожці) также і тамошніе мужікі, все атлажілись і уже давно нам непріятели". Мова тут про цілу південну Україну. Тоді з власної охоти, ведені ненавистю до москвинів, приєдналися до українського гетьмана і шведів міста: Келебарда, Новий Санжарів, Царичанка і інші. Московські джерела обчислюють самих діявших там партизанів на яких 12-16 тисяч. Це повстання з Полтавського полку почало ширитися на Слобожанщину, ціле ж Правобережжя (як це подав у рапорті князь Голицян) рівно ж пішло за своїм гетьманом і шведами. Тому мав рацію генерал Ренне писати алярмуючі листи, твердячи: "Здесь больше агонь разгорается, который надобно заранее гасить".

Ці алярмуючі рапорти мали наслідки, і туди для боротьби з повстанням кинули москвини великі сили, яким, завдяки бракові своєчасної підтримки з боку шведів (що було ще одною великою помилкою Карла XII), вдалося боротьбу за волю затопити в крові українського народу, про це свідчать слова хоч би одного з рапортів: "Посланая наша партія ... щастливе нападеніе учініла і многіх запорожцев і мужиков .... порубала, і поколола, а несколько живьом узяла, а остальніе ушли в замок і заперлись".

Таких звідомлень і рапортів про спроби населення України приєднатися до свого гетьмана і шведів збереглося більше, але вже наведені виявляють ую брехливість вигадки московських істориків, немов український нарід "ненавидів" Мазепу, і пішов не за ним, а за гнобителями України! Було, як бачимо, навпаки, і населення, не зважаючи на захоплення москвинами важливіших стратегічних пунктів, намагається боротися проти москвинів.

З огляду на спроби москвинів і московських підлабузників викривити правду що-до участі українського народу у повстанні гетьмана Мазепи, мусимо подати деякі числові данні,

бо числа виказують найкраще всю брехливість московської і подібних "історій".

Шведи, як ми вже про це згадували, на початку цієї кампанії, мали взагалі на сході Європи коло 70.000 чоловіка, а москвини біля 140.000 (враховуючи в це число і ті українські війська, які діяли в складі московської армії). Однак, в Україні, в районі Полтави, шведи мали (в наслідок втрат у попередніх боях та інше) - лише 30.000, а в Полтавському бою брало участь здатних до боротьби шведів - тільки 18.000 проти 40.000 самих регулярних московських військ (до цих останніх саме перед Полтавським боем, наближалася певно не менша числом, помічна калмуцька армія). Треба зазначити, що шведські джерела подають, що з боку шведів у цьому бою брало участь лише 12 тисяч проти 100 тисячної московської армії.

На тлі цих чисел загальна участь українців не є аж такою малою, хоча у гетьмана Мазепи початково майже не було війська. Перед самим наближенням шведів мусів він, в додаток до тих, що вже билися поза межами України, вислати ще 9.000 (три тисячі в розпорядження прихильників Августа, 3 тисячі до диспозиції московської, а потім ще 3 тисячі на підтримання раніше висланих до Польщі).

З гетьманом прийшло до шведів біля 5.000 козаків*, покинута залога Батурина - 3.000, вже хоч би з огляду на дуже великі втрати, що мали москвини підчас штурмів, мусить бути також дорахована, а крім того, з Гордієнком приєдналось ще 15.000 запорожців, це б то разом вже маємо 23.000. Та це ще не все! Треба до них дочислити й залогу самої Січи, бо проти неї мусіли москвини вислати великий кількатисячний відділ під проводом Яковлева.

Січ же була в даний мент взагалі резонатором настроїв українського народу, а це видно з того, що хоча підчас наближення до неї москвинів, там вже не було ні Гордієнка, ні його найближчих помічників, і хоча Петро I наказав ще раз перед атакою послати до Січи когось, хто б умів "не только шпагой, но і ртом действовать", жодна демагогія не помагала! Запорожська Січ не піддалася! З величезними втратами здобули її москвини тільки за допомогою зрадника - полковника Галагана, що перебіг, спокушений обіцяними царем нагородами, від Мазепи до москвинів і тепер, щоб не піти на заслання, вислугувався ворогам України. Галаган провів москвинів

---

*Д. Зільман пише загальною - "кілька тисяч війська" - інші джерела подають інші числа, які дозволяють усталити наведену мінімальну кількість. З окрема Густав Адлерфельд подає, що прибуло 5.000 козаків.

відомою йому ще з часів перебування на Запоріжжі стежкою у плавнях та багнах. Запорожці, що відбили попереду всі московські атаки, прийняли цей відділ за шведів, ведених запорожцями на допомогу, і вийшли з укріплень назустріч. Побачивши свою помилку, почали розпачливо боронитися. Зрадник Галаган нахилив їх скласти зброю, гарантуючи присягою їм життя. Коли ж вони склали зброю, почалася різня і жакливі катовання. Звичайно з оборонців Січі рівно ж не лишився ніхто живим. Січ знищили москвини так варварськи, як і Батурин.

Про те, як ставилися запорожці до москвинів і як добре орієнтувалися в подіях свідчить пізніше писана відповідь кошового запорожського Кириленка і січової ради на універсала Скоропадського, яким він закликав їх вернутися під московську зверхність. Ось уривок: "Вельможний мосьц-пане Скоропадський, гетьмане московський! Універсал ваш увещавательний подпісом руки вашої і московської і двома печатями: єдиною військовою, а другою московською утверджений, получили і, по звичаю, на раді вслух всіх вичитаний, нічого нового та корисного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть московська... удивляємося, іж ваша милість не встидається титулувати війська Запорожського обоїх боків Дніпра гетьманом, кудиж ми вашей милости ані сами собою, ані через послов наших, ані через письмо військовее на той уряд не обірали, на який ваша милість возведені zostались под мушкетами московськими внутрі города Глухова...." Далі відкидають закид немов би запорожці приєдналися до Мазепи за підмогою кошового і стверджують, що "за приводом отчизни нашої і вольностей військових ревнителя, славної памяти Гетьмана Іоанна Мазепи і согласієм військовим, а не за наушенієм пана Константія Гордієнка.... оборони найяснішого короля шведського шукали". Скоропадського зветься там же "московським похлебцем" і підкреслюється, що "од початку козацького народу і владіння каганов (князів) аж до Хмельницького" московські царі "ніколи не бували природними нам панами".

Отже, коли додати ще й цих українських героїв, то треба вважати, що до боротьби проти Москви під проводом Мазепи виступило не менше 25.000 душ озброєного досвідченого козацького війська, це-б-то мало-що менше, ніж було самих шведів!

Однак і це число, нами тільки з надмірної (і може - зайвої!) обережності применшене, далеко не охоплює всіх тих українців, що зі зброєю виступили в цій боротьбі проти Москвини. Адже ж залага Новгородсіверська (московський учитель новгородсіверської гімназії Сбітньов, у своїй статті опублі-

кованій в 1825 році пише, що в твердині стояли "полкі казаків привержених к шведам" і що москвини, діставши завдяки сотнику Жоровці-Покорському до замку "ізрубілі сіх ізменнікоф погружонних в глибокій сон") була досить численна і її, як і залоги менших замків та укріплень, що або ставили москвинам опір, або, дочекавшись шведів - при мали їх як союзників, слід також дорахувати до тих 25 тисяч. Мало того! Маємо згадку про те, що москвини, по капітуляції шведів при переправі через Дніпро коло Переволочної, залишили живими 2.700 козаків (обернувши їх у поспільство) тому, що як сказано, вони щойно прилучилися до війська гетьмана Мазепи. Нарешті шведські джерела (Кохен) подають, що в часі між липнем і жовтнем 1709 року пробилося з України до гетьмана не менше 1000 козаків!

Таким чином усі ті залоги укріплених пунктів, залоги Запорозької Січі, Калєберди, Царичанки, Ново-Санжаріва, Новгородсїверська та менших укріплень з певністю разом на дуже багато перевищують ті дві тисячі, які лише з надмірної обережності додали ми до початково усталених 23.000, що й дало 25.000 вояків. Властиво, аж ніяк не перебільшуючи ми можемо рахувати число козаків, що виступили збройно по боці гетьмана Мазепи на яких 32-35 тисяч.

Але і це число не вичерпує всіх, хто підтримав гетьмана. Не треба рівнож забувати, що також довелось з втратами здобувати москвинам Переволочну, яка мала лише запорозьську залогу і кілька тисяч човнів та чайок.

Втрата Переволочни по полтавській поразці була важкою несподіванкою і утруднила дуже відворот шведсько-українських військ, бо здобувши її вирізали москвини всіх, хто лише жив у Переволочній, якої залога доходила до 700 душ й знищили велику кількість човнів та укріплення.

Знаємо також і про існування численної української партизанки проти москвинів та ряду народніх повстань, а також участь у цій боротьбі менших козацьких відділів - отже, як бачимо, зважилось зі зброєю визволяти Україну з московської неволі в тих безнадійно несприятливих умовах, навіть за найбільш скромним підрахунком, все ж не менше, як 30.000 душ, і то коли не рахувати партизанів, а з ними число українців, що боролись (лише не одночасно) проти москвинів, треба підвищити до яких 55.000, коли не більше. Особливо багато було партизанів на запорозьких землях (московські джерела обчисляють їх кількість на 12-16 тисяч). Чи ж могла Україна дати це, коли поза Україною знаходилося тоді понад 20.000 козаків, висланих попереду з наказу Петра!

Вислани польською шляхтою з Литомира її представник ме-

чник Рибінські стверджував, що на звістку про перехід Мазепи на бік шведів населення відмовлялося виконувати свої "повинности" і почало масово творити козацькі загони для підтримки свого гетьмана.

Такі настрої українського населення між іншим пояснюються, крім уже згаданих причин, також сталим непорозумінням і ворожнечею між українським допоміжними військами, з одного боку і московськими - з другого, підчас далеких походів і війн. Ця ворожнеча ще раніше панувала і тепер зміцнювалася що-раз більше.

Нарешті, треба сказати, що запорожці не лише по прибуттю до шведсько-українського табору (а навіть і до об'єднання зі шведами) били московські війська в районі Дніпра і Ворскли. Потім вони брали велику участь і мали поважні втрати в облозі Полтави, де виявили не аби-яку мужність і завзяття. Мало того, коли нездарний шведський генерал Левенгавпт * без кінцевої потреби капітулював над Дніпром (підписуючи ганебну умову, згідно з якою мав видати своїх союзників-українців, чого, звичайно, виконати не був у силі), то тільки козацька армія не піддалася.

Над Богом витримало переможній бій з 8.000 відділом московської кінноти знову ж наше козацьке військо, а в першу чергу запорожці.

Таким чином українські сили, що оперували в цій визвольній війні проти москвинів мусимо обчислювати на 50-55 тисяч.

Нині ми звикли до мільйонових армій і тому нам може здаватися, що українці не виступили в цьому змаганні як би то належалося. Москвини, природно, в своїй інтересі переконують усіх, що з гетьманом була лише жменька непевних людей, подібні ж думки ширять наші москвофіли і, на жаль, безкритичні підголоски останніх. Саме тому, кінечним є ще нагадати, що населення Гетьманщини згідно з переписом 1764 року рівнялося 1,024,025 душ чоловічої статі, а в 1708 році воно не могло бути більшим за яких 950.000 тисяч. В це число входять і діти різного віку і неповнолітні, й діди, й ^{жінки} каліки, а тому таких, що могли вирушити в поле не було аж так багато. Мало того! Частину велику козацького війська мусив сам гетьман на московські домагання відіслати з України в різні загрожені шведами місцевості та до диспозиції московського командування. З наведеного випливає, що брала участь у війні зі зброєю в руках відсотково більша частина населення Гетьманщини, ані ж брало в першій світовій війні німців.

---

*Той же Левенгавпт, по капітуляції зрадив москвинам усі дальші плани і кроки короля.

На тлі сказаного нічим іншим, як лише духовою залежністю від москалів не можемо зясувати хоч би твердження де-яких сучасних українських істориків, які всупереч фактам і правді продовжують запевняти "Мазепа не потягнув за собою народньої маси, вона залишилася пасивною".

А скільки німців узяло б участь у першій світовій війні, коли б ще перед війною на її території стояли антантські війська? Адже отих 55 тис. відповідає і мільйонові 1917 року.

Вигадкою проф. Б. Круницького є, що Карло XII розчисляв на загальне повстання. Не будемо тут спинятися на таких "доказах" настроїв населення, як те, що наче б то "населення в більшості розбігалось скриваючися по лісах", бо це пізніша московська вигадка оперта на ... повідомленню самого гетьмана Мазепи, який ще перед явним переходом на шведський бік про це писав московському царю і зрештою, гетьман же Мазепа мусив до того закликати населення своїм універсалом!

Все сказане, змушує нас ще раз нагадати про подані тут тайні рапорти московських комендантів, в яких мова про вороже відношення населення і про те, що шведська армія на Україні доходила майже до 30.000, а московська (з українцями) до 100.000.

Коли прийняти під увагу усі згадані попереду московські заходи і брак змоги гетьмана порозумітися з власним народом, треба вважати участь українців у змаганні за відновлення української держави усталену нами з надзвичайною обережністю за надзвичайно високу, що є, безперечно, дуже неприємним фактом для москвинів, але що є доказом великого патріотизму нашого народу.

Вороже ж відношення українського народу до москвинів і розуміння слушности поступовання гетьмана Мазепи й бажання його активно підтримати, доводять відомости з 1711 року, коли то гетьман Орлик пробував зреалізувати плян відновлення української держави.

Отже тоді українське населення намагається всюди підтримувати українські війська і де може - обезброєє москвинів і відмикає брами укріплених місцевостей. Московський губернатор для Правобережжя, князь М. Голіцин писав: "Сей бок (Правобережжя) криме Белоцерковскаво полку* весь бил в ізмене!" Московські ж коменданти доносять "Весьма черкаси нам не безопасни... с доброжелательством неприятелям провіянт дают..." Меншіков же писав 3 травня 1711 р. до царя: "Заднепрская Украина вся была... в ізмене".

Білу Церкву москвини фортифікували й дали туди сильну залогоу, яка по здобуттю міста козаками "замкнулась в замку" і, як пише комендант тої твердині "несколько козаков" з ними.

Не маємо найменшої причини не вірити цим рапортам і донесенням керівників московської адміністрації й війська, які, як бачимо, однодушно стверджують ворожість українського населення до москвинів і намагання допомогти наступникові гетьмана Мазепи здійснити задуми свого великого попередника.

Про те, що український нарід ставився прихильно до плянів гетьмана визволити з московської кормиги Україну, а тому й до шведів, свідчать оповідання пізніших часів з теренів полтавського бою.

Цей терен знаходиться яких 70 кілометрів від Полтави на шляху на Зіньків і на Диканьку. Твердять, що шведи, які дісталися в полон, хотіли поховати вбитих у одній спільній великій могилі, але Петро I мав не згодитися на те, бо боявся, що селяни довоколишніх сел і полтавці оточатьті могили пошаною і вони звяжуться з нашою традицією, викликати-муть небажані москвинам спомини і власне тому тіла вбитих перевозили в інше місце і ховали в глибоких ямах по дві-три сотні разом і ті ями позасипали, позарівнювали і позаорювали. Мешканці сусідніх сел зберегли як переказ, що число тих ямів доходило до 20. У 1909 році шведи хотіли за згодою московського уряду поставити на шведських могилах пам'ятник з червоного граніту, але... мусіли його поставити на здогад, бо ніхто не міг вказати де були ті могили.

Коли в 1911 році випадково натрапили на одну з таких могил - влада заборонила там копати.

Наведені відомости подаємо за статтею Т. Яреська, не беручи відповідальности за їх цілковиту докладність, але навіть коли в них є певний відсоток фантазії і тоді вони свідчать про те, що у свідомости нащадків зберігалася віра в антимосковське наставлення українського населення та в наявність у москвинів певности, що це населення ставиться до них вороже.

Так, усе нами подане не лише найменшого сумніву, що український нарід усією душею стояв по боці гетьмана Мазепи і намагався чим міг підтримати його та, що його участь у боротьбі великого гетьмана за волю України за тих обставин, більшою не могла бути.

Однак такий фактичний стан справи не відповідає московським бажанням та інтересам. Москвинам треба довести, що наче б то український нарід не бажав визволення і тому наче б то не підтримав виступу гетьмана Мазепи. На окупованих землях у своїх публікаціях вони так одверто й пишуть. На еміґрації не можуть ще собі дозволити підлабузники московські висунути таке твердження в цілости і тому обмежуються до "підготовки ґрунту" для таких тверджень. Вони хочуть при-

щепити й міцно закріпити в українській свідомості вигадку, що український нарід заховувався тоді цілком пасивно. Чому? - Одні пишуть, що тому, немов би Мазепа був "старшинським гетьманом", другі - тому, що "знемощений Мазепа не дбав про освідомлення народу" (Холмський "Історія України" ст. 256).

А коли цій основній вигадці (пасивність народу) повірять українці - тоді можна буде ту пасивність вже почати пояснювати й "любовю до російського народу"!

Реасумуючи сказане і враховуючи московську політику в цьому питанні стверджуємо, що:

1) Вже в ті трагічні роки, москвини свідомо ширили вигадку про пасивне (або й прихильне до москвинів) наставлення українського народу і тому Петро I писав: "Здешний народ со слезами жалуеться на ізменника Мазепу і неопісуюмо злоствует", або "народ zelo твърдо стоїт, што больше не надобно ат ніх і требовать", а йому окселентує Меншіков "В подлом народе... нікаково худа ні в ком не відеть", але це писалося "для лица", це б то для пропаганди.

2) Вже в ті рідкісні місяці й роки москвини були свідомі дійсного відношення українського народу до москвинів і тому московський київський воевода князь Голіцин рапортує Меншікову, що ціле Правобережжя прихильне до Мазепи. Московський генерал Ренне у своєму звіті про південне Лівобережжя пише, що "мужікі все атлажілись і уже давно нам не-приятелі"

3) накази такі, як про усунення з Білої Церкви козацької залогої та знищення укріплень (які пізніше москвини зміцнили ще й поставили тоді там московську залогої), затримування харчів висиланих для шведів, напади на Батурин, Новгород-сіверськ, Запорозьку Січ, Переволочну і т. д. і т. д. - не лиша сумніву, що москвини уважали український нарід народом наставленим вороже і стосували ті засоби, які стосують для затримання в руках шойно опанованих у збройній боротьбі теренів. і

4) всяка балаканина про байдужу або пасивну поставу українського народу, з якою нам на жаль, доводиться надто часто зустрічатися і тепер, на еміграції, є "водою на московський млин", є або наслідком незнання авторів, що займають таке становище, або свідомою діяльністю на шкоду українського народу.

Не може бути найменшого сумніву, що до прихильної постави українського народу до визвольних плянів гетьмана Мазепи, а нескоординованість виступів, або й в ряді випадків вимушена пасивність були наслідком низки причин стратегічного й політичного характеру, причин, що їх усунути геть-

ман не міг, це лежало поза межами його можливостей.

Як ми бачимо, український нарід підтримував гетьмана Мазепу, а коли й були зрадники - то вони були власне зі старшинських лав! Проте й тих зрадників смішно зараховувати до "мазепинців", адже гетьман керував державою і як "рейментар" - не питав тих старшин про їхню думку, лише такому Галагану доводилося слухати його наказу. "Мазепинцями" вони не були, українськими старшинами - були; зрадили не Мазепу, а Україну в особі її володаря.

Щоб ні казав Скоропадський на своє виправдування, але він зрадив Україну і свого гетьмана, випускаючи до Стародуба москвинів без бою, замість боронити його всіма силами.* Новгородсіверськ "здобули" москвини також завдяки зраді сотника Жоравки-Покорського, а Батурина, який героїчно оборонявся, впав рівнож завдяки зраді старшини козацького.

Слідуючі зрадники знова є не з рядів "неосвідомленого народу", тільки зі старшини: в листопаді 1708 року почувши про обіцяну москвинами амністію і навіть нагороди для тих, хто у визначеному часі зрадить Україну і свого гетьмана, старшини: Данило Апостол, Гнат Галаган та І. Сулима втікають з українсько-шведського табору до москвинів і там вислугуються, зраджуючи Україну ще й ще.

Все це було наслідком плянної акції Московщини, яка протягом пів віка винищувала різними способами (від скритовбивства аж до заслання включно) визначніші одиниці з числа нашої козацької старшини, впливала на зміну складу старшинства і деморалізувала, як могла.

Ствердивши численну участь українського народу в боротьбі шведів з Московщиною, участь, яка мала на меті відновлення держави предків і підсумувавши все попереднє сказане приходимо до висновку, що причини трагічної катастрофи, яка ударила спробу реалізації великих стремлень українського народу слід шукати не в байдужості чи інертності цього народу, а тим більше не у приписуваному йому москвофільстві!

Об'єктивний опис перебігу дальших подій та висвітлення причинової залежності між важливішими з них, сам дає на поставлене питання вичерпуючу відповідь.

---

*Вправді гетьман, знаючи, що Скоропадський не відзначається характером і військовими чеснотами, в своєму листі і заспокоював щоб він не боявся поставити чоло ворогові, бо шведи надтягнуть, і дозволяв не боронити міста коли неспромога, але двічі виразно і категорично наказував вести підлеглі йому війська до Батурина. Цього наказу навіть не пробував полк. Скоропадський виконати, тільки... перейшов на бік ворога, зраджуючи Батьківщину (див. "Примітка ч. 4" в кінці книжки.)

ХУІ. БІИ ПІД ПОЛТАВОЮ І ТРАГІЧНИЙ КІНЕЦЬ.

По тяжкій зимі (були такі страшні морози, що птахи замерзали на льоту, шведів тоді загинуло наслідком морозів до чотирьох тисяч), проведеній під захистом свого часу укріплених гетьманом Мазепою Гадяча, Ромнів і Прилук, по невдалій виправі на Слобожанщину (зайнятий був Харків, але страшна відлига перетворила шляхи в багна та річки і довелося в важких умовах відступати), коли нарешті настала весна, почав Карло XII готуватися до здобуття Полтави, в якій замкнулася велика, добре озброєна московська залога.

На відсіч надтягла ціла московська армія і помічні війська калмуцькі, донські та інші. Щоб викликати серед українців розеднання (бо ж, як стверджує Барділі, універсали Карла XII, поширені в тому районі спричинилися до переходу на бік шведів ще 8.000 українців), привозять москвини з Сибіру десь у травні полковника Палія з метою використати його проти гетьмана.

Щоб Туреччина не підтримала шведів і українців, москвини застосували спосіб, яким вони успішно користуються і донині: залякування, сполученого з діяльністю підкуплених впливових осіб. Вони ширять чутки про величезні підготованя до походу на Азов, а підкуплені турецькі міністри і впливові особи використовують той галас про роботи у Вороніжі, щоб добитися від султана згоди на підписання "вічного миру", який був потрібний москвинам лише на дуже коротко. Він не дав Туреччині миру, і Туреччина мусіла воювати з ними, але за гірших обставин. Цей мир, однак, дав москвинам змогу забрати з турецьких кордонів і кинути проти шведів разом коло десяти полків.

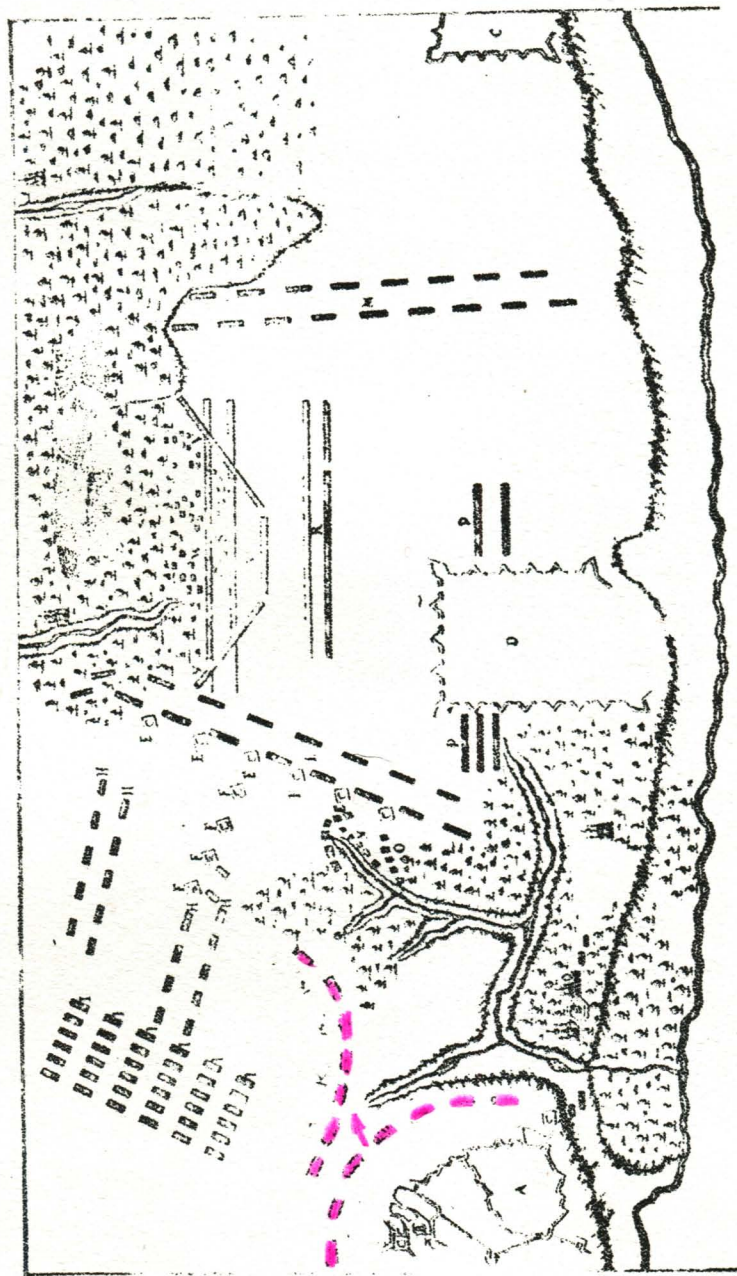
За таких несприятливих обставин, ослаблена втратою людей і перевагою шведська армія, без належної артилерії, в кінці першої половини травня приступає спільно з українськими військами до штурмування Полтави.

На підтримку московським військам в оточеній Полтаві спішить з допомогою Шереметьєв, який надтягає в кінці травня, а 1-го червня підходять головні сили московські, очолювані царем Петром I.

Наближалася рішуча проба сил.

Дня 27 червня 1709 року прийшло до бою під Полтавою, в яко-

У М О В Н І   О З Н А Ч Е Н Н Я :

А. Місто Полтава. В. Шведські обломні спорудження під Полтавою. С. Гершій московський укріплений табір. D. Головний укріплений табір московських військ. Е. Поперечні редути. F. Золотко-ві редути. Н. Шведська піхота, що йде в атаку. І. Шведська кіннота, що йде в атаку. К. Розташування українських військ. L. Московська кіннота, розташована на початку бою за редутами. М. Московська кіннота, відведена назад після авангардного бою. N. Відірване праве крило шведів. О. Атака відірваного крила загonom Ментікова. P. Частина московської піхоти, виведена на фронт укріпленого табору. Q. Батальйони послані для зв'язку з Полтавою. R. Московські війська, вишкучані для генерального бою. У. Перша лінія московських військ, атакуюча шведів. W. Шведські війська у відступі. S. Шведські війська вишкучані до генерального бою.

му москвини мали величезну числову перевагу і перевагу в артилерії, а крім того ранений* в переддень Карло XII не мав змоги особисто керувати боем. У полтавському бої українське військо участі не брало: його завданням було держати в облозі Полтаву (Крман подає, що це завдання виконувало 6 тисячне козацьке військо), решта ж козаків -прикривала південне крило шведів.

Однак, як ми вже згадували, в інших боях перед тим, і виконуючи це завдання, українці брали активну участь та мали перемоги (напр., під Нехворощею розбили запорожці московського генерала Шаумбурга).

За таких обставин, які витворилися під Полтавою, могло мати місце лише те, що трапилося. Це був трагічний день для України, для ряду майбутніх поколінь українського народу. Полтавська поразка, що припечатала долю України, була, безперечно, як ми вже згадували, не лише наслідком рани Карла XII, але і величезної числової переваги москвинів (40.000 регулярного московського війська без допоміжних відділів при 72 гарматах - проти 18.000 виснаженого війська при 30 малих гарматках, з яких, як подають шведські джерела, могли бути вжиті лише чотири!). Слід нагадати однак собі, що шведські джерела подають, що зі шведського боку брало активну участь у бою лише 12.000 проти московської стотисячної армії**

Таким чином навіть враховуючи московські данні, на одного шведа випадало більш ніж двох москвинів і проти одної шведської малої гармати - дві і пів гармати московських (в тому й великі). Згідно ж зі шведськими даними проти одного шведа билосся сім москвинів, а проти одної шведської гармати - оперувало 16 московських гармат. За таких обставин неважко було москвинам здобути перемогу.

Згідно зі свідченнями шведів доконували москвини по цьому боеві масові, звірські езекуції над полоненими козаками, яких там закатовано кілька тисяч.

*Підчас оглядання становищ війська в переддень бою Карло XII, наче б то контролюючи передові стежі, був невдоволений, що одна висунута українська стежа не виявляла належної чуйности і одного з козаків тої стежі застрелив. Обурені козаки відповіли пострілами: Одна з куль поранила важко короля в ногу.

Інші джерела кажуть, що це мало статися за кілька днів до бою.

** при тім ще до бою втрати шведів сягали 3.000 душ.

Під Переволочною шведи не застали човнів для переправи, бо їх понизили москвини, і хоча усе ж залишилася переправа коло села Кишенки, шведи (4.000) капітулювали! Тут той же Левенгаупт, що вже показав себе, як нездарного коменданта, намовив Карла XII раніше за військо переправитись через Дніпро, а сам напросився на роль командуючого військом, що ще лишалося по лівому боці. Цей генерал не додумався ні до чого кращого, як перед лицем надходячої московської кінноти зробити "плебісцит" серед своїх вояків у справі капітуляції чи продовжування боротьби. Коли підчас урядженого замість контр-атаки "плебісциту" більшість вояків висловилися все ж за дальшу боротьбу, він скликав полковників та генералів і їх таки намовив до капітуляції. Тимчасом москвинів там було менше ніж шведів і інший комендант врятував би для Карла XII його армію.

Під Переволочною, як ми вже казали, переправлялись не було чим, однак, українські козаки, після капітуляції шведів, навіть, коли не вмiли плавати, кидалися в річку, воліючи втопитися, ніж потрапити в руки московських катів. Там із загального числа попавших усе ж в їх руки козаків, тільки 2700 козакам москвини залишили життя, обернувши їх однак у "поспільство" і то тому, що вони щойно прилучилися до війська гетьмана Мазепи.

Наведені нами факти показують, як безсоромно брешуть всякі московські підбрехачі, кажучи, буцім то Мазепа не користувався підтримкою українського народу,

Навпаки! Ми могли бачити, що, не зважаючи на терор, а також на брехливі обіцянки, нагороди та гроші, навіть особисті вороги Мазепи, не будучи з ним у змові, без жодних відомостей про умови шведсько-українського порозуміння, всі рвуться разом зі своїм гетьманом до боротьби з Москвою! Всіх їх об'єднувала велика ненависть до москвинів, яка й змусила їх захопитися за зброю не з примусу - лише з власної волі. Ми з певністю подали значно меншу кількість козацького війська за ту, яка дійсно брала участь у боротьбі з москвинами, хоча б вже тому, що ми не враховували всіх тих менших козацьких залог і дрібних відділів, які ставили або хотіли ставити збройний опір москвинам (напр., хоч би залоги Новгородсіверської, вирізаної москвинами) і взагалі відділів, яких чомусь не згадали ні московські ні шведські мемуаристи.

Тут слід собі нагадати один із ганебних, типово-московських способів грання на людській захланності і жадобі наживи: москвини (цар) оголосили, що платитимуть за одного взятого в полон і доставленого москвинам шведського гене-

рала - 2000 руб., за полковника - 1000 руб., а за приведеного чи замордованого шведа-вояка - по три рублі. Як вірити "Історії Русов" в дійсності такий вбивця одержував чарку горілки "с привітством: спасіба хахльонок"!

Але й це не допомогло!

Український нарід задокументував свою волю до відновлення державности, свою зненависть до москвинів і бажання підтримати свого гетьмана показним числом у приблизно 55.000 душ, яке - не з вини українського народу чи гетьмана - не могло, зосередкувавшись, діяти, як велика армія. Ця велика сила, завдяки розміщенню ще до війни московських залог на українських землях, а також завдяки заходам Петра I, про які була мова, була зліквідована по часткам і тому по поразці під Полтавою лише відносно невеликі сили відступили на турецьку територію.

Не зважаючи на всі втрати по дорозі під час двох переправ на Дніпрі і на Бузі, не зважаючи на те, що певне чи не три чверти простого козацтва, бачучи безвиглядність дальшої боротьби, полишені шведами їх власній долі - розбіглося, як це буває і після кожного протипольського повстання, все ж крім всієї кращої старшини дісталось з гетьманом на еміграцію більше 6.000 козаків!

Однак мусимо не забувати й того, що багато запорожців, завдяки зраді Левенгафта, загинуло під Переволочною, а в серпні 1709 року, коли шведи під час рейду в бік польського кордону під проводом генерала Ілленкрука знову капітулюють під Чернівцями, (цим разом перед переважаючими московськими силами), то лишають на поталу ворогові коло тисячі запорожців, яких в наслідок зради товаришів зброї більша частина заплатила життям.

Шведські джерела занотовують, що в часі між липнем і жовтнем 1709 року пробивається з України ряд менших козацьких відділів, які за свідцтвом Кохена досягають разом тисячі козаків. Ці козаки вже бачили поразку українців і шведів, але не могли погодитися з панованням москвинів і пробивалися до свого гетьмана, щоб продовжувати боротьбу!

Отже, з усього сказаного ясно, що поразка гетьмана Мазепи та Карла XII у жодному разі не була наслідком байдужості широких українських народніх мас та що Україна під час цього "збройного плебісциту" "голосувала" зброєю "за" політикою гетьмана Мазепи і "проти" московських окупантів!

Безперечно, Петро I, не відзначався військовими здібностями якими відзначався шведський король, але був кращим політиком за Карла XII і відзначався користною для того безпринципністю та цинізмом.

Натомісць, Карло XII у цій війні виразно "не мав щастя" і мав маловартних помішників. Напр., згадуваний Левенгавпт зробив непоправну шкоду своєму королеві, коли веупереч його наказові посувався надто поволі (він виправдувався "розрухами і бунтами у війську", які здебільшого бувають у нездалих комендантів) і тим спричинив поразку під Лісною, а далі - і полтавську катастрофу.

Очевидно, і з Батурином не пощастило Карлу XII. Треба думати, що коли б був поспішив Карло XII до Батурина, не помогли б москвинам ні їхні залоги, ні терор, ні брехливі маніфести, ні золото!

Успішний рух Карла XII у бік Харкова нівечить несподівана відлига, і т. п.

Настрої ж українців, свідомість мас була така, що коли б не помилки Карла XII та не випадковий збіг обставин, та не винятково важка зима і не кількох зрадників, Україна, безперечно, була б незалежною державою, і історія світу пішла б іншими шляхами.

Петро I був того свідомий, що його імперія висіла на волосочку, і саме тому він так палко бажав помститися на гетьманові, що й від турецького султана і від Карла XII домагався видачі Мазепи*, а тому, що обдві відмовилися, пробував підлатити великого везіра за 600.000 талярів, але і з того нічого не вийшло.

Не пощастило Петру I, який не відзначався великодушністю**, мати приемність від закатовання гетьмана Мазепи!

* * *

Старий гетьман, зажурений таким закінченням розпочатої справи не жив по цій поразці надто довго і вже до Бендер прибув тяжко хворим.

Шведське військо зі своїм королем, а також українські війська стали табором під Бендерами, лише гетьманові Мазепі з огляду на його важкий стан здоровля турецький уряд дав добре приміщення у самих Бендерах.

Шведський король не раз відвідував гетьмана перед його смертю, а також П. Орлик, вернувшись з Яс, де він пола-

* Рівнож намагався Петро добитися від Карла XII видачі Мазепи, взамін за можливий мир, але шведський король з обуренням цю пропозицію відкинув.

** Цю прикмету вигадав Пушкін, але факти: покарання стрільців, власного сина, терор на Україні - доводять мстивість і жорстокість його.

годжував різні організаційні справи, дуже часто подовгу сидів при гетьманському ложі.

Перед наближенням кінця гетьман висповідався у православного священника, спровадженого з Яс, а потім зажадав, щоб Карло XII надіслав до нього гідну довіря людину. Король прислав високого комісаря Солдана, що знав словянські мови. Солдан у своїх спогадах оповідає, що гетьман зустрів його спокійно і зрівноважено, навіть дозволив собі на гіркий жарт з приводу своєї долі. В присутності Солдана було знищено документи та листи, які зберігалися в скриньці що була у гетьмана. Перед смертю наказав гетьман Мазепа спалити всі ті свої папери: "Нехай", сказав він, "один я буду безталанний, а не многіі, о яких вороги і не мислили, або навіть мислити і не сміли".

"Ці благагородні слова і вчинок", каже проф. Д. Дорошенко, "стоять у повній гармонії з тою відвагою, з якою понад 70-літній дід поставив на карту все, чим може дожити в його віці людина, і свідомо взяв на себе величезну відповідальність, аби здобути рідному краю волю і незалежність". ("Нарис історії України", том II.).

Помер Великий Гетьман, що стільки зробив для України дня 21.XI. 1709 року.

Перед самою смертю прийшов до нього попрощатися шведський король в супроводі амбасадорів Англії та Голляндії, але гетьман вже втратив притомність.

Поховано гетьмана спочатку скромно там же, і треба зазначити, що це від смерті гетьмана Богдана перший гідний похорон українського гетьмана - всі інші українські гетьмани або загинули насильною смертю з рук чужинців на рідній землі, або загинули на московському засланні даючи тим найкращий доказ фальшивости вигадки про існування московсько-української приязні.

Але українське військо хотіло зробити свому великому гетьманові урочистий похорон і перевезти до Яс.

Підчас перевезення домовини гетьмана до Яс відбулися похоронні урочистости, а похоронну службу правив у Ясах сам митрополит. На чолі жілібного походу йшли шведи з фанфарами та козацькі сурмачі, що грали по черзі. За ними поступала козацька старшина, яка несла гетьманську булаву, прапор та бунчука. За ними на возі, запряженому шістьма кінями, на яких сиділи козаки з оголеними шаблями везли домовину, вкриту козацьким звичаєм "червоною китайкою" (в даному випадкові червоним оксамитом з золотою габою). За домовиною посувався шведський король в супроводі найвищих старшин і всіх послів чужих держав, при ньому акредитованих, а також

представник султана і волоський та мунтянський господарі. Щойно за ними їхав верхи Пилип Орлик і Войнаровський, а далі з похиленим прапором і спущеною зброєю шведські королівські трабанти, а за ними відділ яничарів у всьому білому. За ними жінки-українки й чоловіки. Жінки голосили по покійному гетьманові, а на очах чоловіків блищали сльози. Далі посувався відділ українського війська, а за ними юрби татар, поляків, вірмен і інших чужинців, що були тоді там.

Тлінні останки гетьмана перевезено згодом до православно-го монастиря св. Юрія в Галаці.

Що сталося потім з домовиною гетьмана докладно невідомо, бо були найрізніші версії того, що далі сталося. Зокрема румунська гезета "Універсул" в числі з 9-го січня 1926 року присвятила велику статтю життю на території сучасної Бесарабії шведського короля Карла XII. В Галаці "Недалеко від того будинку, де, до останнього оборонявся король", - закінчує ту свою статтю її автор - "знаходиться могила князя України, провідника козаків і спільника Карла XII. Цю могилу наші селяни називають шведською могилою". До цієї звістки, передрукованої в "Тризубі" ч. 20 за 1926 р., стор. 27, додана така відомість: "Громадсько-Допомоговий Комітет Української Еміграції в Румунії має на меті зайнятися дослідженням всіх матеріалів та пам'яток, які стосуються до перебування славетних гетьманів України Мазепи та Орлика на території Румунії, де обидва вони знайшли для себе вічний спочинок. Між іншим одна вулиця в Галаці й до цього часу зветься вулицею Мазепи."

Пізніше, українська еміграція робила певні розшуки і згодом виявилось, що москвини і по смерті не лишили великого українського патріота в спокою: по багатьох роках, коли вже давно не було в живих і Петра I, прибув військовий московський корабель до Галацу, і морці того корабля вночі викрали домовину великого гетьмана та правдоподібно вкинули її до моря! Як бачимо, москвини доконали такого ж ганебного вчинку, як і поляки, викидаючи з могили кости Богдана.

Існує ще й інша версія з якою виступив у 1959 році Ол. Семененко який запевняв у "Свободі", що подане ним оповідав йому Степан Матвієнко, що був спочатку асистентом Б. Іваницького в Подєбрадах, а потім працював як інженер в Румунії (подаємо за "Новим Шляхом" ч. 29).

Згідно з цією версією мав цар Петро I, підчас прутського походу, гатити по могилі гетьмана молотом і розбити плиту на чотири нерівні частинки і так могила мала лишатися до 1877 року. Підчас війни року 1877-78 мали московські старшини розкопати могилу, пограбувати й обпаскудити. Кости ж ге-

гетьмана було наказано двом бунчужним козацького охочекомонного полку вкинути до Дунаю. Це оповів старий священник-болгарин, який був парохом тої церкви і бачив це на власні очі, юрисконсультів українського посольства у Букарешті Модр-Михальському. Ще в 1930 році бачив цей юрисконсульт і інженер Матвієнко уламки розбитої плити в кутку церковної огорожі в Галаці Кости ж гетьмана що мали ті бунчужні вкинути до Дунаю не потрапили до річки, бо вони потайки поховали їх вдруге біля церкви в оселі бувш. охочекомонних козаків у селі Волонтирах. Згодом, наче б то на доручення московської комісії, яка розкопувала могили у Варниці де був табір Мазепиних козаків, поліційний становий пристав Кірілов мав розкопати ту могилу, знайти в ній частину костей гетьмана і відвезти їх до Бендер, тому ж, що Комісія вже відїхала, склав їх до скрині і по щось заховав у своїй хаті на горіщі де вони й були до 1925 року, коли наче б то їх забрали урядовці сегуранці і перевезли до генеральної сегуранці в Букарешті".

Ця версія має багато неясностей, а зокрема важко зрозуміти, чому освічені люди, і до того - українці, про неї не писали в тих роках, тільки мусив про це подавати аж хтось третій двадцять років пізніше. Але й ця версія стверджує, що москвини навіть костям гетьмана Мазепа не хотіли дати спокою і в цьому випадкові заховалися так само, як ляхи з кістями Богдана, лише пізніше поляки не спроможні були так захляпати болотом і брудними вигадками пам'ять Богдана, як це спромоглися зробити москвини, що завзято й до нині працюють над зогидженням ясної постаті великого гетьмана.

Москвини розуміли, яке величезне значіння мав крок гетьмана Мазепа, розуміли, що він вказав нащадкам шлях до волі і тому намагалися і намагаються зогидити його особу і все з ним пов'язане.

Московська рука по Полтаві переслідувала й далі все, що було пов'язане з ім'ям гетьмана Мазепа, намагаючися прищепити українському народові до нього осуд і призирство.

Безпосередньо по своїй перемозі москвини всіх, кого підозрювали в найменших симпатіях до гетьмана, карали засланням, а то й тортурями. Опановані шаленою ненавистю до цього українського патріота, який мало не вирвав з московських пазурів багату українську землю, підставу московської могутності в майбутньому, джерело сирівців і об'єкт сталої експлуатації вони ще за Петра I нищили за "мазепинцями" не лише по Україні, але й на Заході. Викрадення з вільного міста Гамбурга небожа гетьмана Мазепа - Войнаровського, а Герцика - з Варшави, могло служити зразком для подібних "подвигів" Чека чи

енкаведе.

З церков, побудованих коштом гетьмана або ним реставрованих було ще зараз же після полтавської поразки наказано поздирати герби Мазепи і написи, з ним пов'язані. Але навіть ці церкви викликали далі ненависть москвинів, і тому москвини-денікінці в 1919 році обстрілювали з гармат Брацьку церкву, збудовану гетьманом на місці старої, поставленої ще Сагайдачним, якого кости в ній же спочивали аж до 1937 року. Цього року варвари-москвини розібрали цілком церкви Миколаївську (на Печерську) та Брацьку, а реставрований гетьманом золотoverхий Михайлівський монастир ще в 1934 році висадили динамітом у воздух.

Року ж 1941 підмінували москвини і висадили соборну Успенську церкву Києво-Печерської Лаври, збудовану в XI віці, реставровану ж за Мазепи з його допомогою.

Так нищили і нищать, незалежно від своїх політичних поглядів, москвини все, що в'яжеться з особою Великого Гетьмана, намагаючися одночасно зогидити пам'ять про нього.

Московські наміри, звичайно, бачили й розуміли українці, сучасники Мазепи, а також їхні безпосередні нащадки, та реагували на них різно.

Ті зі старшини, які не пішли за гетьманом на еміграцію, які не були закатовані, або заслані, були остільки стероризовані, що, виявляючи якусь крихітку українського патріотизму, на всякий випадок відхрещувалися від гетьмана, підкреслюючи своє негативне до нього ставлення. Усім подібним виявам антипатії тому не мусимо обов'язково вірити.

Узасадненість цього нашого критичного відношення до виявів антипатії до гетьмана в наших пізніших пам'ятках можуть ствердити хоча б слова москвина І. Сбітньова (призвище вказує на національність, бо походить від слова "сбітень" - назва московського напою, який продавали москвини по ярмарках), вчителя московської гімназії в Новгородсіверську, взяті з його статті з року 1825, які цитуємо за статтею проф. Оглобліна. Отже згаданий Сбітньов твердить, що ще за його часів люди казали, що відвідини московського царя Петра I восени 1709 року мали бути "карою жителям новгородсіверським" і лише наче б то виблагав їм "пощаду" боярін Шеремет'єв, впевняючи московського ката-царя (якого Сбітньов зве "великодушним"), що наче б то лише "сила і страх принудили їх дейтсвовать по злобному наущенію Мазепи".

Так, з оповідання, переказаного нашим ворогом більше ста років пізніше, можна здогадуватися, що 1) мешканці Новгородсіверська не заховувалися пасивно, а "дійствовали" і 2) що дико й жорстоко могли розправитися москвини під про-

водом свого садиста-царя з мирними мешканцями міста, залогую якого, завдяки зраді підлого запроданця, вдалося їм вирізати до ноги підчас сну!

Наведені слова цілковито узасаднюють наші застереження до писань тих слабих духом сучасників гетьмана і їх безпосередніх нащадків, які в умовах жакливої окупації московської, що її перевершила жорстокістю лише сучасна окупація України, відважувалися щось писати про наше минуле.

Ті ж сучасники (і нащадки тих сучасників) гетьмана Мазепи, які були справжніми українськими патріотами, могли лише на еміграції висловлюватися вільно, але їхні погляди й записки або загинули або, завдяки заходам москвинів і наших москвофілів, невідомі загалові.

І, згадуючи слова Шевченка: "згадайте праведних гетьманів: де їх могили?", мусимо ствердити, що москвини не лише тлінні останки великого гетьмана знищили, але й зробили все, що може зробити протягом кількох сотень років деспотична держава для знищення доброго імени її лютого ворога.

XVII. ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ДЛЯ НАЩАДКІВ.

Кажуть, що на звернене до Німеччини запитання революційної влади, яка організовувалася в Парижі по упадку "малого Наполеона": з ким ще Німеччина воює, Бісмарк відповів: "з Люї XIV".

Цю відповідь мусимо нагадати собі, коли схочемо з'ясувати, чому донині висвітлення діяльності гетьмана Мазепи і оцінка його, як політика й людини, не є питанням чисто науковим, історичним - тільки справою, гостро політичною і надзвичайно актуальною.

Ми бачили, що москвини й наші москвофіли не в стані про гетьмана Мазепу говорити спокійно і писати об'єктивно, і ми, ствердивши цей факт, повинні запитати себе: чи є до того якісь причини? чи мають вони рацію перейматися так оцінкою гетьмана Мазепи?

Щоб з'ясувати собі цю справу, мусимо кілька слів сказати про виняткове політичне значіння гетьмана Мазепи для нащадків.

Перед тим слід собі пригадати також, що гетьман Мазепа гетьманував довше за всіх українських гетьманів (не рахуючи Орлика, бо гетьман Орлик не мав фактично під своєю владою України), а саме: гетьман Богдан Хмельницький - 9 років,

років, Брюховецький - 5 років, Дорошенко - II років, Самойлович - 15 років, Мазепа - 22 роки. Завдяки цьому він, не маючи ані тієї влади, ані тої спроможности, що гетьман Хмельницький, все ж встиг надзвичайно багато зробити для культурно-національного розвитку України, упорядкування відносин та правової організації держави. Гетьмана Мазепу ніхто не спромігся за його гетьманування усунути, а проте Гетьман чудово розумів, що як Московщина ще трохи зміцніє, в першу чергу знищить поступово всі рештки української державности. Всі московські антиукраїнські заходи проте не зачепили б гетьмана Мазепу особисто: він мав величезні маєтки (в тому - й на Московщині, даровані йому московським царем), мав найбільше в московській державі відзначення, і для нього був виготовлений князівський герб та відповідна грамота*. Бездітний Гетьман, коли б не палке бажання визволити свій нарід з московської неволі, - міг собі спокійно дожити своє життя в пошані, а нащадки, з московського наказу, вихваляли б його, як найбільшого "малоросійського" патріота!

Отже, вже той факт, що гетьман Мазепа пожертвував для України, для її добра своїм становищем, багатствами і славою, надає його особі величезного значіння, і він для нащадків міг перетворитися в символ, в усіблення української державницької ідеї. Москвини (в першу чергу московський цар Петро) оцінили виняткове значіння гетьмана Мазепи і чудово зрозуміли, оскільки для них важливим є так зогидити пам'ять гетьмана, так спотворити його особу, щоб цілковито забезпечити себе від створення довкола його імени легенди і від перетворення його імени в "символ", що вказує шлях для нащадків.

Та виключна зненависть царя Петра I до Мазепи і до всіх українців, однаково з ним думаючих, навіть коли б ми і не знали того, що за Мазепою без мобілізаційного наказу, без вербункової акції, в умовах страшного терору пішло до боротьби за волю України понад 55 тисяч (на ті часи це велика армія), як би ми не знали, що було ще багато таких його прихильників, які не могли рушитися, повторюємо, що навіть коли б ми всього того не знали, то вже й сама зненависть москвинів служила б достатнім доказом того, що Мазепа був не сам, представляв не інтереси малої групки, лише був речником і заступником української нації. Під цим оглядом він дорівнював цілком Богдану Хмельницькому, якого не здійснені до кінця пляни намагався зреалізувати і так завершити відновлення тої української суверенної держави, яка перестала існувати 1340 року.

* на просьбу московського уряду австрійський цісар надав йому гідність "князя римської імперії".

Б. Хмельницький думав, визволивши Україну з польського ярма, ще визволити її з нового - московського, спираючися тим разом на шведську державу, яку москвини вже за Богдана поставили в число своїх ворогів.

Те, що московські історики здебільшого цілковито промовчують як союз Хмельницького зі шведами, так і участь всланих Хмельницьким українських військ в операціях шведів (ворогів Московщини), висуваючи тільки спотворену ними (і фактично, і в ідеї) переяславську умову, натомість здійсмають величезний "крик обурення" з приводу такої ж, як і підписана Богданом, українсько-шведської умови гетьмана Мазепи, це вже саме як не можна краще доводить, що вони керуються не бажанням з'ясувати минуле, а тільки політичними інтересами московського народу.

З політичного ж погляду гетьман Мазепа, як творець українсько-шведського союзу, як той, хто за прикладом Хмельницького, Виговського, Дорошенка став нарешті на шлях самостійної української закордонної політики саме в ту хвилину, в яку вже Московщина уважала Україну "готовою до ліквідації", як той, нарешті, хто знову розгорнув над Україною прапор волі й державної суверенності, як державний муж, що не забув того, що українська нація має всіляке право бути суб'єктом міжнародної політики, - гетьман Мазепа виростає в часі й її просторі до постаті символу, що персоніфікує українську ідею.

Та чи ж справді це так?

Чи дійсно гетьмана Мазепу можемо уважати за того, хто здійснював завдання, які поставила історія перед українським народом?

Москвини й москвофіли вперто намагаються в першу чергу переконати нас немов Мазепа був самолюбним амбітником, якого тому й не хотів підтримувати український нарід у здійснюванні чужих йому плянів Гетьмана і "купки старшини". Власне тому, кажуть, вони, що за Хмельницького піднялася ціла Україна, саме збройна підтримка цілого українського народу уможливила визволення з польського ярма. Коли б, мовляв, пляни Мазепи відповідали стремлінням українського народу - то й за Мазепи вхопився б за зброю цілий наш нарід.

Та наведений аргумент здається переконувачим лише людям, що не звикли самостійно думати.

Тим часом саме в цьому випадкові варто поміркувати над тим, чи справді нарід, підтримавши Гетьмана Мазепу не в такій мірі, як Гетьмана Богдана Хмельницького тим виявив свою нехоть до боротьби за визволення України?

Міркування виказує нам усю помилковість згаданих "аргументів".

Адже ж ми всі дуже добре знаємо, що перед Хмельницьким були повстання Косинського, Лободи, Наливайка, Павлюка, Острянина і ні одне з них не охопило цілої України, ні одне не перетворилося в українську національну революцію, ні одне не дало таких наслідків, яке дало повстання Б. Хмельницького. Чи це є доказом, що український нарід не солідаризувався з ними? Ні! Зі згаданих фактів не можемо робити таких висновків!

Не було рівно ж і трагічне закінчення боротьби українського народу за відновлення державности у 1708-1709 рр. доказом того, що наш нарід не стремів до свого визволення! Щоб зрозуміти чому неправильними є висновки з позірної байдужості українських народніх мас треба собі уявити, що було б, коли б Богдан Хмельницький замість блискучої перемоги під Товтими Водами - потерпів там поразку? Ми знаємо, що лише після блискучої перемоги гетьмана Хмельницького під Товтими Водами, а потім під Корсунем - почали підійматися широкі маси українського народу на криваву боротьбу з окупантами.

Щоб усвідомити собі важливість сказаного, перенесемося думкою в часи Мазепи і уявимо собі, що шведи, а не москвини ввійшли б до Стародуба, що під Батурином потерпіли б поразку москвини і що в українських руках зостався б Новгород-сіверск і Біла Церква.

Безсумніву це все могло статися без загального повстання і безперечно, коли б так почали розгортатися події, не втік би до москвинів Галаган, не знайшлося б зрадників серед старшин і самозрозуміло весь український нарід повстав би, як і за Хмельницького.

Коли ми хочемо порівняти повстання Хмельницького з повстанням Мазепи - не можемо нехтувати значіння початкових успіхів. Мало того! Не вільно забувати, що ті початкові втрати таких важливих пунктів опору як Батурин, Стародуб, Біла Церква не були спричинені якими будь помилками Великого Гетьмана! Коли б не все те про що була попереду мова, безперечно пішли б події іншим шляхом і ніхто б нині не пробував виступати з вигадками про брак підтримки з боку українського народу, про "неорганічність руху" і т. п.

Отже наше твердження, що гетьман Мазепа персоніфікує українську ідею є узасаднене під кожним оглядом.

Тому постать Мазепи була і досі лишилася чимось значно більшим за постать одного з державних українських мужів - вона була й буде персоніфікацією НАЙТАЙНІЙШИХ мрій та стремлень ряду поколінь нашого народу, це б то - цілої української нації.

Тому, поки існує реальна можливість, що український нарід знову стане свідомою своїх власних цілей нацією, доти постать гетьмана Мазепи викликатиме у москвинів тривогу і пароксизми люті, спричиненої свідомістю реальності можливості визволення України і повним розумінням того, що визволення України є рівнозначним зі знищенням чи червоної, чи білої московської імперії.

Ця небезпека все викликатиме у москвинів не лише постійний страх, але і таку ж сталу скажену зненависть до гетьмана Мазепи та намагання всякими засобами його скомпромітувати, знецінити, оганьбити.

Спеціальну ворожість до гетьмана Мазепи та палке бажання знищити ясну пам'ять про нього зміцнюється ще свідомістю того, що Богдана Хмельницького, шляхом пофальшовання окремих фактів з його діяльності і документів доби - можна вивести в ролі приятеля Московщини, але з Мазепою того зробити не можливо. Лишається отже для знищення персоніфікованої в ньому ідеї лише і тільки один шлях - компромітування його.

Москвини знають, що компромітуючи Мазепу, вони компромітують в першу чергу українську національну ідею, яку ненавидять і якої бояться. А найтривалішою зненавистю є зненависть, що її джерелом є страх.

Нині може де-кому здатися парадоксом всяке твердження в якому приймається за можливий страх нинішньої Московщини ("С.С.С.Р.") перед відродженням "мазепинства", але так може здатися лише людині неглибокій, що не звикла помічати невидимі нитки, які в'яжуть позірно відірвані причини з тими пізнішими подіями, які в дійсності є наслідками тих причин. Така взаємозалежність стає очевидна лише тоді, коли ми поміркуємо чи певні пізніші факти заістнували б коли б в минулому не сталося того, що сталося.

Для кращого з'ясування думки просимо собі хоч би уявити, що було б коли б напр. Рузвельт із дорадниками не віддали в Ялті москвинам не лише величезних просторів і ряду народів, які після того опинилися "по той бік заслони", але й також не уможливили перебрання всіх плянів і майстерень та лябораторій (разом з конструкторами!) німецької ракетової зброї?

- Причини нинішніх політичних успіхів московських криються в згаданій політиці Вашингтону, яка дала москвинам до диспозиції, як здобутки німецької техніки, так і величезні економічні й людські засоби. Відкинення капітуляційної оферти Деніца, підтримка Тіта, стримання англійського маршу на Суез - це все ті факти, які всумі дали

нині змогу москвинам відігравати в світі ту роль, яку вони відіграють і загрожувати самій Америці!

Та не лише великі люди рішають про долю світу. Часто не меншу роль відіграють нікчеми або й "мертві речі". Хто знає, як напр. уклалися б далі події, коли б під Ватерлоо наполеонавській кінноті не перетяв шляху невідомий їм яр, яким бігла сільська дорога?

Отже не шкодить тим, кого більш цікавить "сучасне", "політика" аніж історія - поміркувати, що могло б бути, коли б таке "ніщо" як Ніс чи Жоравка-Покорський та Бурлай і інші зрадники не зрадили, як Юда за срібняки, москвинам Україну і свого гетьмана та коли б полк. Скоропадський виконав свій обов'язок?

Ми вже знаємо, що народні маси, всупереч вигадкам московським, піднялися на боротьбу з москвинами. Повторюємо, що коли б не згадані зрадники, коли б не москвини тільки шведи на початку кампанії одержали б до своєї диспозиції твердині Стародуб, Нозгодівський, Білу Церкву і Батурин з його запасами - то не лише могла б Україна стати самостійною державою і протягом наступних 250 років відігравати визначну роль в Європі, але було б не дійшло до того, що колись слаба й дика Московщина, загарбавши численні народи й величезні території, нині загрожувє решті світа.

Та москвини свідомі того, що відродження справжнього "мазепинства" може і тепер відіграти роль тої тріщини в підмурівку спорудженої облудою, кров'ю і терором імперії, від якої може початися катастрофа. Появи такої тріщини - вони бояться і власне тому з таким завзяттям намагаються спотворити Гетьмана та переконати нас в нереальности його плянів.

На жаль, в цьому допомагають їм і наші яничари!

Але й ми починаємо розуміти все величезне значіння правильного висвітлення діяльности Великого Гетьмана України та всю величезну політичну вагу для нашого майбутнього правильного розуміння його стремлень, усвідомлення винятково несприятливих обставин і особливої ролі яку відіграв у нашій історії цей зненавиджений москвинами великий український патріот, політик і державний муж.

Як політик, дипломат, державний муж і стратег гетьман Мазепа без найменшого сумніву не лише дорівнював, але, подекуди, й перевищав своїх партнерів - Карла XII і Петра I.

Остатнього він не лише зручно довів до того, що Петро I, всупереч своїм намірам і первістним плянам, погодив-

ся на фактичне скасування андрусівської умови й об'єднання України, але й переважав у політичній грі.

Гетьман Мазепа зумів, не зважаючи на численні доноси й хмару шпигів, що його оточувала, приславши московську чужиність, збільшити військовий потенціал Запоріжжя і приготувати для свого союзника - Карла XII військові бази, артилерію й запаси амуніції. Що до висоти збройних сил, то самозрозуміло, гетьман Мазепа не мав майже жодної можливості їх збільшити. Гетьман Богдан Хмельницький мав при собі наймане прибічне військо, яке складалося з німців і татарської кінноти, а крім того диспонував реєстровим козацтвом яке доходило до 60 тисяч. Гетьман Мазепа мав тільки 5 полків сердюцьких (піхота) і 5 компанійських, кожен від 600 до 900 душ, це б то разом коло 8 тисяч і реєстрове козацтво, яке тоді числом не дорівнювали й половині числа, яким розпоряджав гетьман Богдан Хмельницький. Запорожці, яких число*вагалось між 15-20 тисячами, не підлягали безпосередньо гетьманові. З того війська, як знаємо, мусів гетьман багато вислати поза межі України на пости йні домагання москвинів. Отже маючи до диспозиції лише вищезгадані військові сили, треба було мати геніяльні дипломатичні здібності, що б все ж стільки війська затримати в Україні на той рішакучий момент і щоб затримати в своєму розпорядженню майже всю українську артилерію! Гетьман Мазепа, оточений шпигами й зрадниками, контрольований московськими військами розташованими в Україні - потрапив це зробити і москвини збагнули його наміри щойно тоді, коли українські війська вже йшли на зеднання зі шведами!

Помилки шведських генералів, зрада кількох старшин і винятково важка зима спричинили катастрофу під Полтавою, яка привела до того, що геніяльність Карла XII почали численні історики ставити під знак запиту, а Петра I, що мав під Полтавою майже чотири рази більшу числом і п'ять разів більшу силою вогню армію, наділили москвини титулом "великого". Та ж катастрофа принесла важке ярмо українському народові, а гетьманові Мазепі принесла забуття або й неславу, обперту на спиритному фальшованні історичної правди.

Гетьман Мазепа був одним з чоловік борців за відновлення української державности і його ім'я є тісно звязане з цією ідеєю.

Коли ця ідея переможе нарешті - тоді й гетьман Мазепа займе належне йому місце в історії, яка аж по літах призначить йому по справедливості титул "Великого".

Коломацькими статтями зменшено кількість реєстрових до 30 тисяч.

Добре ім'я гетьмана Мазепи невідривно зв'язане з добрим ім'ям і місцем у світі українського народу. Він усім пожертвував для України і сказав своє слово, тепер - слово за українським народом!

* * *

*

"Іван Мазепа , гетьман, той, що вславився щедротами і творив блага й милости і він піднісся мудрістю володіння над Україною, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщає в собі славу її і заразом є честю для неї; він, що звеличив величність її вище високости небесної..."

(Переклад арабського вірша на честь Гетьмана, вміщеного у виданій арабською мовою в Алепо (Сирія) у 1708 р. , коштом "преславного пана Івана Мазепи, гетьмана" Євангелії.)

В И С Н О В К И :

Дбайлива аналіза приступних джерел, матеріалів і літератури - упрямне до зроблення таких висновків:

1. Іван Мазепа, що народився і зріс у шляхетській родині, яка дала досить доказів свого українського патріотизму, яка серед своїх предків мала ряд борців за визволення українського народу з польського ярма і московської "опіки", Іван Мазепа, який відзначався винятковими здібностями, здобув високу освіту і набув великого політичного досвіду, займаючи різні становища в Українській Державі - мав усі потрібні кваліфікації для того, щоб керувати Україною у ті винятково важкі часи.

2. Україна, на чолі якої воля українського народу поставила гетьмана Мазепу була мало-що в ліпшому положенню ніж перед повстанням Б. Хмельницького не лише тому, що москвини тримали її міцніше під своєю контролею ніж поляки, але й тому, що вони потрапили здеморалізувати (а неподатливих - знищити) ту козацьку старшинську верству, яку висунула національна революція 1648 року.

3. Гетьман Мазепа в тих надзвичайно несприятливих умовах не лише багато зробив для розвитку української культури, стабілізації відносин та організації державного апарату й війська, але й добився завдяки своїм надзвичайним дипломатичним здібностям фактичного об'єднання Лівобережної і Правобережної України.

4) Союз зі Швецією був цілком реальною, історично узasadненою комбінацією, яка і стратегічно і політично була продумана й оправдана та доводила, що гетьман Мазепа дорівнював або й перевищав своїх партнерів, : Карла XII і Петра I.

5) Катастрофа під Полтавою була наслідком поразки Левенгаупта під Лисною, втрати Батурина, Стародуба, Білої Церкви і Новгородсівеська, які не були спричинені якимись помилковими кроками гетьмана Мазепи і не в його спроможності

сти було їх передбачити, або їм запобігти.

6) Полтавська катастрофа в жодній мірі не була наслідком інертності українського народу або тим більше - вигаданого московськими істориками москвофільства народніх мас. Участь українського народу в боротьбі за визволення з московського ярма у тих несприятливих обставинах, по втраті передумов перемоги, була дуже великою, однак, коли б вона була навіть такою, якою стала по блискучих перших перемогах Амеліницького то і тоді вона б не могла надто змінити бігу подій. Як шведи, так і українці залишилися майже без артилерії й без іншого кінцевого для успішної боротьби.

Москвини, знаючи, як до них настроєні українці, заховувалися в Україні, як у ворожій країні й тому не могло бути й мови про захоплення слабо озброєним або й цілком неозброєним населенням московської артилерії. Шведам втрату зв'язку з їх батьківщиною і базами на заході міг заступити тільки Батурин з його запасами й артилерією, але втрата його не була наслідком ані помилки гетьмана, ані браку зав'язаття і відваги української залоги та населення Батурина.

З огляду на сказане, полтавська катастрофа не зменшує ані військового генія Карла XII, ані тої глибокої пошани, подиву й вдячності яка належиться Великому Гетьманові.

Ця катастрофа не може применшити величі гетьмана Мазепи, як не могло Затерльоо притемнити славу Наполеона!

7) Як людині - гетьманові Мазепі не можливо зробити жодного закиду, бо по обранню на становище гетьмана, навіть його вороги не могли знайти доказів неморального життя, а овдовівши і, згодом закохавшись в Мотрі Кочубеївні - повівсья він з нею, як личить високо-шляхетній і порядній людині.

Усі спроби приписати Іванові Мазепі жорстоке ставлення до своїх ворогів рівно ж не дали наслідків. Автентичні документальні данні свідчать про те, що гетьман навіть для своїх особистих ворогів не раз безуспішно просив у москвинів ласки. Засуд же зрадника - В. Кочубея не був ділом гетьмана Мазепи, лише москвинів. У всіх випадках заховувався гетьман Мазепа як людина шляхетна і великодушна, що заслуговує на найбільшу пошану.

ЩО ПРИНЕСЛА ПОРАЗКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ?

По зробленню таких висновків, звертаємо увагу на ті факти, які переконуюче доводять, що український нарід з перспективи іс-

торії може оцінювати наміри гетьмана Івана Мазепи лише і тільки позитивно - боляче відчувати наслідки їх нездійснення.

Гетьман Мазепа хотів допомогти побороти Московщину і забезпечити українському народові вільне життя в суверенній державі. Вороги гетьмана Мазепи і його намірів - москвини, в особі їхнього царя, заявляли, що перебування українського народу в складі московської імперії зробить його "найщасливішим народом под сонцем" (слова маніфеста Петра I, який в ньому ж обіцяв звільнення також від тягарів і податків).

Не судилося гетьманові Мазепі здійснити своїх задумів, по полтавській катастрофі власне москалі, на чолі з автором наведених слів маніфесту, стали повними господарями в Україні. Яке ж "щастя" дали вони українському народові, поза з знищенням державности і військової сили?

А) Старшині козацькій: страшні тортури і смерть для приблизно 2.000 старшин у Лебедині, заслання для багатьох інших і збагачення коштом тих засланих і закатованих для незначної частини, яке вони мусіли оплачувати підлими вчинками проти власного народу.

Б) Міщансьтву, купецтву і промисловцям: ліквідацію української закордонної торгівлі і ліквідацію українського промислу та ступенеve ж усування з торгівлі внутрішньої. За гетьмана Мазепи під Лук'янов стверджував, що в Києві весь торг внутрішній знаходився в руках міщан-українців, а 60-70 років по Полтаві, як свідчить Шафонській вже: "Вся торгівля тканинами й галантерійним крамом є в руках московських купців... Хоч... у Києві і є ще багацько місцевих природних купців, що торгують усяким дрібним крамом, але в порівнянні з москвинами вони творять дуже малу і незначну кількість... У цілій Малой Росії немає ні одного купця із природних малоросіян, що мав би власного капіталу 30.000 рублів". У чужих підприємствах - працює все більше чужинців-москвинів і навіть перевозку краму доручається москвинам.

Де-які фабрики з цілим урядженням примусово перевозяться на Московщину, а ряд підприємств України - ліквідується.

В) Українській Церкві - повне підпорядкування московській церковній владі, ліквідацію власної видавничої діяльності, конфіскаату старих видань і заборону друкувати книжки "будь у чому з московськими незгідні".

Г) Українському шкільництву і культурі - наказ з 22.XII 1720 року яким заборонялося друкувати книжки відмінною мовою від московських ("даби нікакой розні і асобенаво нареція в ніх не било") на теми релігійні, а "книгі історієческіє ... і політіческіє" наказано "ні прежніх ні нових не печатать", а ті що є "где появятся конфісковать".

Шкільництво ж українське підпало повільному ліквідуванню.

Г) Українському рядовому козацтву - ступеневе перетворення на селянство, яке було напівзакріпачене, а в окремих випадках - закріпачення (напр. Скоропадський на жадання Меншікова закріпачив усе "старшого і меншого чину військового товариство" Почепської сотні).

Д) В ділянці податків - старшині, що не платила доти податків - обов'язок їх платити, а решті населення колосальне збільшення податків (у 1724 році податки вже в шість разів є більші від тих, які платилися до Полтави, а крім того видатки на удержання 10 московських драгунських полків коштували річно в п'ять разів більше за всі видатки на гетьманський уряд та інші українські потреби).

Е) Народу українському - принесла перемога москвинів примусову невольничу працю на московських будовах і смерть або каліцтво у ведених москвинами війнах для половини здатного до праці чоловічого населення і конфіскату 126.238 штук волів та двічі меншої кількості коней. Розміри того були такі, що самі москвини мусіли спинитися щоб "тамошні обивателі не разбежалісь".

Є) плянову й масову колонізацію України москвинами.

Такі були наслідки катастрофи під Полтавою і ударемнення плянів гетьмана Мазепи.

П Р И М І Т К И

ПРИМІТКА Ч. I (до стор. 10).

Козаки були господарями, як і селяни (посполиті), але вони обов'язані були на кожний поклик гетьмана ставитися у військо з власною зброєю, на власному коні і з конем, який віз би харчі й припаси. Війни були дуже часті і тому ті тягарі були остільки поважні, що справедливим було звільнення козака від усяких інших данин і тягарів.

ПРИМІТКА (до стор. 50):

Гетьман Мазепа не мав впливу ані на засуд Кочубея, ані на його виконання. Що це не суб'єктивне твердження чи просто припущення, доводить з усією переконливістю висланий з Вітебська дня 30 травня 1708 року лист до царя Петра I. від шефа тодішнього "енкаведе" - Гавріла Головкина. Допитували москвини Кочубея, як знаємо, власне у Вітебську, в тому ж листі читаємо таке: "Кочубея і Іскру велелі весті водою до Києва, а оттуда к Гетману, в войско, і просім Ваш. Веліч. немедленаво указу, какую ім казнь повеліш гетману учініть"....

Наведені слова не лишають найменшого сумніву що-до того, що москвини не лише переводили слідство, не лише виносили засуд, але й московський цар мав визначити рід карі та дати наказ ту кару виконати.

Звичайно, Пушкін зробив Мазепу й Орлика - катами, а московського царя-ката "великодушним".

ПРИМІТКА до стор. 19 . Уривок з універсала "Петрика":

"Ненавистні монархи, посеред котрих ми живемо, як льви люті, пащі свої роззявивши хотять нас поглинути то є вчинити своїми невільниками... Позволили москалі нинішньому гетьманові роздавати старшинам маєтки, а старшини по-записували собі і дітям своїм у вічне володіння наших братів і тільки що в плуги не запрягають... Москва для того це нашим старшинам дозволила, щоби наші люди таким важким підданством втихомирилися і замислам їх не противилися. Коли наші люди від таких тягарів закріпостяться, тоді Москва береги Самари і Дніпра обсадить своїми людьми".

ПРИМІТКА ДО стор. 87.

Лист гетьмана Мазепи до Стародубського полковника І. Скоропадського:

"Мій ласкавий приятелю, Пане Полковнику Стародубський!
Нехай те буде Вашій Милости відомо, що ми, Гетьман, бачучи батьківщину нашу Українську, що до крайньої вже згуби приходить, коли ворожа нам могутність московська те, що від багатьох років поклала собі у всезлюбному свому замірі й цілі, тепер до упадку останніх прав і вольностей наших почала приводити, і коли без жодної нашої на те згоди, міста українські в свою область відбирати, людей наших по виганявши з них пограбованих і до кінця знижених, почала своїми військами обсаджувати. І нехай би то робили в полку Стародубському, Чернігівському і Ніженському, маючи й замишляючи, з ворожої своєї хитрости, вигадані причини, нібито для оборони від наступу військ Шведських те чинити, але й коло дальніх міст, куди війська Шведські ніколи не думають наступати, - заходилися, коли до Полтави два полки з Білгороду скерували. А і з нашими б містами те саме зробилося, якби ми, зза звичайної нашої до батьківщини горливости, тому їх злому наміренню не запобігли, не тільки від зичливих приятелів тайно попереджені, але й самі те в явних доводах спостерігаючи й знаючи, що нас, Гетьмана, Генеральну Старшину, Полковників і всього війська Запорозького начало, ворожими своїми заходами, хотять до рук прибрати й тиранську свою неволю запровадити, імя війська Запорозького знищити, а козаків у драгунів і салдатів перетягнути, народ же український навічно собі порабити, і коли б Господь не поміг нам від тиранських рук ухилитися, то напевно б той замір їх неприязний вони осягли. Адже не для чого іншого Александр Меншіков і кн. Дімітрій Михайлович Голіцин з військами своїми до нас поспішали, не для чого іншого "прелестями" своїми, перше з військом, а потім саму Старшину до обозів своїх Московських приваблювали, щоб тільки нас усіх могли забрати в тяжку неволю, а не дай Боже - і на тиранські муки. Те видячи й те, що могутність московська, безсила й невійськова, втечею завжди від непереможних військ Шведських рятуюється, не боронити нас сюди від наступу тих військ Шведських тікає, тільки вогнем, грабунками і безмилосердним вбивством руйнувати і міста під свою область відбирати прийшла - ми, за загальною згодою з Панами Генеральними особами, Полковниками й всього війська Запорозького Старшиною постановленим, - в непереможну найяснішого Короля Його Милости, Шведській могутности передалися, маючи на Бога Всемогучого, Єдиного обидимих Заступника, Люблячо-

го правду та Ненавидячого лжу, непостидну надію, що батьківщину нашу Українську і військо Запорозьке Його Королівська Величність, завжди щастливою своєю непереможною зброєю від того московського тиранського ярма оборонить, звільнить і відібрані нам права й вольности не тільки приверне, але з загальною користю й безсмертною повік для війська Запорозького славою збільшить і поширить. У тому нас і королівським своїм ніколи незмінним словом і даною на письмі асекурацією запевнив і затвердив. Тому і ваша милість, як справжній Батьківщини своєї син, не зичачи їй крайньої загибелі, знищення й руїни, берись до одної з нами всіма згоди та до спільної тієї Батьківщини оборони. Старайся всіма способами, данним тобі Богом розумом та іскуством користуючи, погодившись у тому з паном полковником Переяславським і Ніженським, будучи певні того, що могутність московська нічого там не зможе вашій милості й місту Стародубу зашкодити, бо скоро буде зброєю Королівської Величності шведською загнана в свої границі. А коли б ваша милість до винищення того гарнізону московського, що в Стародубі знаходиться, стільки сили і способу не мала, тоді радимо вашій милості звідти вийти й до боку нашого в Батурин з товариством поспішати, щоб не попасти з неповітованим нам жалем у московські руки. Цього від Вашої Милости і вдруге пильно жадаючи, пильністю та любовію до Батьківщини обов'язуючи й наказуючи, йому ж (товариству) жичимо від Господа Бога здоров'я

З Дигтярівки, Октомбрія 30, року 1707.

Вашей Милости зичливий приятель
Іван Мазепа, Гетьман і Кавалер.

- ПРИМІТКА ч. 5. до стор. 59:

З листа Г. Головкина до москов. царя з 16 жовтня 1708 року: "По письмам гетьмана господина Мазепа, в которих он пісал, представляя многіе опасности, естлі от України отделилца і што будто по полкам малоросійскаво народу вже націнаютца немалія возмущенія".

Вислав Ђловкін, як далі видно з листа, замість сподіваної згоди на те щоб гетьман з військом лишався в межах України, Протасева, для устної розмови. Від останнього, правдоподібно, гетьман довідався, що Головкин має намір наслати москвинів в Україну і тому таке сказав: "о шатості в малоросійськом народе... што только оние происходят от гультайства, і то маліе, а старшіни все прі ньом верни і в том он не опаса-

етця"... та московський цар наказав "Голіцину ітти в середі-
ну України для надежди і постраху малоросійському народу".

ПРИМІТКА ч. 6 до стор. 63 і 80:

Як видно з "Приказа всему малоросійському народу" з 6 листопада 1708 р. московський цар так окреслював кількість військ, що становила залогу Батурина: "оставил в городе Батурина сердюцкаво полковника Чечеля да немца Фридриха Кенігска, а с ними несколько сердюцких полков да із городових полков немалое число казаков".

Треба нагадати, що пересічний сердюцький полк складався приблизно з 900-950 сердюків, отже кілька сердюцьких полків (три чи чотири, більше в районі Батурина не могло бути) як можна припускати давало разом від 2700 до 3600 вояків. До того додати треба ще городові полки. Шведські джерела подають залогу Батурина на 3.000. Може бути, що це число дуже применшене, але трудно припустити, щоб воно перевищало 6.000. Самозрозуміло, що коли відмовитися від мінімальних чисел, які ми з надмірної обережності брали при своїх обрахунках і в цьому випадкові прийняти 6.000 - тоді число тих, хто зі зброєю в руках пішов боротися за суверенність Української Держави доведеться підвищити до 58 тисяч.

Учні напрактикованих у нищення українських державницьких стремлінь "вчених" приймають число 10 тисяч (безсумніву невідповідає правді), для того щоб: а) "згадати наче б то ненароком", що "Де-які історики оцінюють військо Мазепи від 2-ох до 10-ох тисяч - з тим, що чимало козаків подорозі до шведського табору подалося на царську сторону", б) не згадати про жодні війська, які виступили по боці гетьмана Мазепи (навіть про запорожців!) в) процитувати, як "поважне джерело", уривки із переповненого вигадками й помилками москвофільського публіцистичного твору - "Історія Русов", в якому оповідається неймовірна вигадка (понижуюча українців, але за те згідна з тенденційними намаганнями автора "Історії Русов" переконати всіх, немов сердюки - це були заволоки, "поляки"; п'яниці і взагалі найгірший елемент). Згідно з цією вигадкою ті кілька тисяч сердюків, в обложеному місті "повпивалися і були в глибокому сні" і то такому глибокому сні, що їх "без оборони рубали й кололи війська Меншікова".

г) Для ще більшого згущення барв тут же подають такі "патріоти", що Батурин був добре уфотіфікований, бо мовляв тому перецать "лише ті три джерела" (очевидячки вони не знають цілого листування гетьмана з москвинами в справі відновлення тих укріплень) і г) підсунувши вигадку немов за гетьманом пішла лише жменька козаків, яка або не встигла втікти

або була п'яницями й гультями, ті ж що не повпивалися (як хоч би "статечний" прилуцький полк з сотником І. Носом, якого наділив автор "Історії усов" -полковництвом!) - були по боці москвинів!

Так "звеличники Мазепи" доходять до такого потрібного москвинам, а далекого від правди висновку: "Загал українського козацтва і суспільства не підтримав І. Мазепи - це був великий удар по концепції самостійності української держави в першій чверті XVIII віку" ("Свобода" з 9.X 1959 року). Там же ще раз вбивають московські учні в "хохлацькі" голови вигадку, що українці наче б то не хотіли самостійності, а хотіли бути під Московщиною, такими словами: "Суть нашої невдачі лежить передусім в наставленню української еліти і простолюддя першої половини XVIII віку до проблеми власної самотності".

Ми від себе можемо додати: ця власне думка і є провідною ідеєю тенденційного антиукраїнського "наукового" збірника "Полтава", виданого більшовиками в 1939 році під редакцією Белоусова і Оглобліна!

Москвинам треба довести, що український нарід завжди хотів бути з "єдинокровним народом", а Мазепа, і такі як він, наче б то, були, кажучи словами проф. Ключевського "безплезними ізменніками"! Адже ж їм ходить не про те щоб нарід думав, що українська нація немала ні одного самостійника, а про те, що наче б то ті самостійники були "ворогами власного народу", діяли всупереч його бажанням і інтересам. Коли б справді так було - не було б пощо й святкувати Мазепиних Роковин! Даліше приховування правди про підтримку ідей гетьмана українським народом є водою на московський млин, що нівечить саму ідею святкування цих роковин.

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ ,
що або дісталися невиправленими з першого видання, або зроб-
лені були в другому виданню:

- стор. 68 - рядок 17 треба: трабантів
" 71 - " останній " "який
" 73 - " 41 " залога 1900 душ
" 73 - " 46 " пропущено: Слід при цьому під-
креслити, що непомилвся московський полковник
Юрлов, відповідаючи на шведську вимогу здати фор-
тецю, сполучену з погрозою, що вразі спротиву шве-
ди, здобувши твердиню, повісять його на брамі, коли
відповів дослівно: "Моя обязаность захищать го-
род... я знаю, што шведскій король уважает храбрих
і не верю штоби Его Величество проявил в случае
победи такую жестокость".
" 77 - рядок 28 треба - 1400
" 77 - " 29 " - 5500 (навіть враховуючи московсь-
кі втрати в людях)
" 88 - " 10 " - треба (до 6000 москалів при 30
гарматах).
" 89 - " 7 пропущено: "Це завдання було досить важ-
ким і вимагало поважних сил. Адже ж московська за-
лога Полтави доходила до 6000 при 30 гарматах!

З М І С Т .

КНИГА ПЕРША:

ГЕТЬМАН МАЗЕПА В СВІТЛІ ФАКТІВ І ДОКУМЕНТІВ.

I.	Біографічні відомости про походження, юнацькі й молодечі роки майбутнього гетьмана.....	I
II.	На службі в гетьманів України.....	5
III.	Внутрішні відносини в Україні на передодні і на початку гетьманування Івана Мазепи.....	7
IV.	Обрання Івана Мазепи і перші кроки.....	9
V.	Політичне "вірую" гетьмана Мазепи і його політика в першій половині гетьманування.....	14
VI.	Повстання "Петрика" (П. Іваненка).....	18
VII.	Шляхом оздоровлення, консолідації та відбудови.....	23
VIII.	Семен Палій та об'єднання України.....	28
IX.	Гетьман Мазепа і Мотря Кочубеївна.....	34
X.	Велика Північна війна.....	37
XI.	Зріст антимосковських настроїв в Україні і політика гетьмана Івана Мазепи.....	40
XII.	Перед зірванням з Московщиною.....	43
XIII.	Зброя й патріотизм проти обставин, кількості і зради	53
XIV.	Від Батурина до Полтави.....	68
XV.	Відношення українського народу до подій.....	76
XVI.	Бій під Полтавою і трагічний кінець.....	89
XVII.	Політичне значіння гетьмана Мазепи для нащадків.....	98
	Висновки	105

ДОДАТКИ:

- 4 історичні портрети гетьмана Мазепи
- 2 мапки

